

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

До захисту допущено

кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків протокол № _____ від

завідувач кафедри _____ Сергій ЛИТОВЧЕНКО

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Ятвязька земля (Судовія) в системі міжнародних відносин
в Східній Європі в XII- XIII ст.

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____ Віталій ШПАК

Науковий керівник _____ Сергій Кушнар'єв

Харків - 2026

АНОТАЦІЯ

Мета дослідження полягає у визначенні місця та ролі Ятвягії (Судовії) у зовнішній політиці держав Східної Європи у XII - XIII ст.

Об'єктом дослідження є Ятвягія (Судовія), тобто територія, населена ятвязькими племенами у X - XIII ст.

Предметом дослідження є зовнішня політика державних утворень, які заявляли претензії на ятвязькі землі, що стало одним із основних факторів міжнародних відносин в регіоні Південно-Східної Прибалтики, та в Європі в цілому.

Методи дослідження. В роботі використано як загальнонаукові методи (аналіз, синтез), так і методи, застосовувані при дослідженні безпосередньо міжнародних відносин. Окрім системного підходу використовувався і традиційний порівняльно-історичний підхід, у рамках якого проводився аналіз причин, які змушували різні політичні сили в різний час використовувати «ятвязьку карту» у своїй зовнішньополітичній діяльності.

Висновки. Ятвягія протягом досліджуваного періоду була важливим гравцем на політичній карті Східної Європи. Усі сторони, що претендували на Ятвягію, керувалися однією метою: включити ятвязькі землі у сферу свого впливу. Причини цього для Польщі, Русі та Ордену були аналогічні: прагнення отримати нову територію для збору данини та припинити ятвязькі набіги, а також використовувати залежних ятвягів як допоміжну військову силу. Методи досягнення цілей були також ідентичні: спустошення ятвязьких територій, знищення непокірних нобілів, взяття заручників, використання проти ятвягів найманців з-поміж інших народів. У XIII ст. Ятвягія виявилася фактично поділена на сфери впливу, що мали неофіційний характер. Існування сфер впливу визнавалося Тевтонським Орденем, Руссю, Польщею та Литвою і враховувалося під час вироблення ними політичної траєкторії.

ABSTRACT

The purpose of the study is to determine the place and role of Jätvägia (Sudovia) in the foreign policy of the states of Eastern Europe in the 12th - 13th centuries.

The object of the study is Jätvägia (Sudovia), that is, the territory inhabited by Jätvägia tribes in the 10th - 13th centuries.

The subject of the study is the foreign policy of state formations that claimed Jätvägia lands, which became one of the main factors of international relations in the Southeast Baltic region, and in Europe as a whole.

Research methods. The work uses both general scientific methods (analysis, synthesis) and methods used in the study of international relations directly. In addition to the systemic approach, the traditional comparative-historical approach was also used, within the framework of which an analysis was carried out of the reasons that forced different political forces at different times to use the "Jätvägia map" in their foreign policy activities.

Conclusions. During the period under study, Jatvyaga was an important player on the political map of Eastern Europe. All parties claiming Jatvyaga were guided by one goal: to include the Jatvyaga lands in their sphere of influence. The reasons for this for Poland, Rus' and the Order were similar: the desire to obtain new territory for collecting tribute and to stop Jatvyaga raids, as well as to use the dependent Jatvyagas as an auxiliary military force. The methods of achieving the goals were also identical: the devastation of Jatvyaga territories, the destruction of rebellious nobles, the taking of hostages, the use of mercenaries from among other peoples against the Jatvyagas. In the 13th century. Jatvyaga was actually divided into spheres of influence that were unofficial in nature. The existence of spheres of influence was recognized by the Teutonic Order, Rus', Poland and Lithuania and was taken into account when developing their political trajectory.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ I. Територія та населення Ятвягії в XII-XIII ст.: зовнішньополітичний контекст.....	15
Розділ II. Ятвязькі землі в 50-60-х рр. XIII ст.: між Орденом, Руссю та Литвою.....	37
Розділ III. Ятвягія в останній третині XIII ст.: завершальний період ліквідації незалежності ятвязьких земель.....	66
Висновки.....	73
Список джерел та літератури.....	81

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Ятвягія була однією з найдавніших балтських територій Південно-Східної Прибалтики. Протягом кількох століть землі ятвязьких племен були об'єктом домагань сусідніх із ними державних утворень. На кінець XII ст. ці претензії набули постійного характеру і перетворилися на міжнародну проблему. У XIII ст. отримали своє логічне завершення претензії на землі пруських і ятвязьких племен з боку їхніх сусідів, в результаті яких вони увійшли до складу двох державних утворень — Тевтонського ордену, основу якого вони й склали, а також Литовської держави. Істотним елементом міжнародних відносин цього періоду виявилася проблема, пов'язана із землями, населеними племінними угрупованнями ятвягів. Питання приналежності ятвязьких земель виявилось своєрідним «яблуком розбрату», через яке виразно проявилися протиріччя як у підходах різних сторін до її вирішення («підкорення» чи «навернення»), так і суперництво за політичне домінування у Південно-Східній Прибалтиці в цілому. Більше того, питання про ятвязькі землі мало безпосередній вплив на політичну картину Східної Європи. Ініційована папством «проповідь хреста» проти племен Південно-Східної Прибалтики в середині 50-х років XII ст. вперше донесла етнічний ятвягів до широких мас європейського населення. Через війну ідея збройного паломництва до Пруссії стала сприйматися через призму боротьби зокрема з ятвягами, стаючи символом боротьби з «язичництвом» як таким. Тоді ж, у ході завоювання пруських і ятвязьких земель, було закладено основи регіональної політичної системи, яка багато в чому визначила еволюцію та зовнішньополітичну орієнтацію як орденської держави у Пруссії, і сусідніх держав на кілька століть вперед.

Таким чином, комплексне вивчення політичної історії ятвязьких земель дозволяє визначити їхнє значення в контексті політичної історії Південно-Східної Прибалтики та Східної Європи XII-XIII ст.

Об'єктом дослідження є Ятвягія, тобто територія, населена ятвязькими племенами у X - XIII ст. Слід зазначити, що ятвяги, на відміну їхніх сусідів,

перебували на додержавній стадії розвитку і не могли проводити консолідованої політики. В результаті Ятвягія стала об'єктом впливу з боку її сусідів і тому не може розглядатися як суб'єкт міжнародних відносин.

Предметом дослідження є зовнішня політика державних утворень, які заявляли претензії на ятвязькі землі, що стало одним із основних факторів міжнародних відносин не тільки в регіоні Південно-Східної Прибалтики, але певною мірою в Європі в цілому. Вона безпосередньо вплинула формування кордонів всіх сусідніх з Ятвягією державних утворень.

Хронологічні межі роботи охоплюють останні десятиліття XII століття – 1283 рік. Нижня хронологічна межа обумовлена переростанням спорадичних прикордонних сутичок в затяжні війни між ятвягами та польськими і руськими князями. Згодом, на початку XIII ст., визначним фактором експансії по відношенню до Ятвягії став Тевтонський орден (Орден). Верхня хронологічна межа співпадає з роком, коли ятвязький нобіль Скурдо, не бажаючи підкорятися Ордену, виїхав у Литву. Ця подія ознаменувала підкорення не тільки Ятвягії, а й усіх пруських земель, тому вказана дата приймається сучасною історіографією як рік ліквідації пруської незалежності загалом.

Територіальні межі дослідження охоплюють Ятвягії (Судовії), а саме -міжріччя Німану та Західного Бугу, на межі сучасної Польщі (Підляшшя), Білорусі (Берестейщина та Чорна Русь) та південно-західної Литви. Головним містом Ятвягії був Дорогочин.

Джерельна база роботи. В роботі використовуються різні за своїм походженням і типами джерела, які можна розділити на дві групи. Насамперед, це орденські та польські хроніки, руські літописи. Одним з основних джерел з історії підкорення Пруссії (зокрема і Ятвягії) є «Хроніка землі Пруської»¹. Джерелами «Хроніки» є орденські аннали та документи орденського архіву, проте значна частина її повідомлень не має документальної основи та може бути зведена до усної традиції.

¹ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской. М., 1997. 384 с.

Як джерело залучається також складена в першій третині XVI ст. "Прусска хроніка" Симона Грунау¹. Вона представляє собою компіляцією попередніх джерел, проте містить вставки з литовських архівів більш пізнього періоду, що не дійшли до нашого часу.

Цінним джерелом історії досліджуваного періоду є польська анналістика (рочники). Із середини XI ст. вівся рочник соборного капітула Кракова, виписки з якого стали основою «Свентокшиського рочника»² та «Рочник Красинських»³. Важливість відомостей рочників полягає не тільки у фіксації самих фактів, часто сучасних самим подіям, а й у їх хронології, завдяки чому можливе встановлення дати досліджуваної події.

Важливі для політичної історії ятвязьких земель подробиці містить «Історія Польщі» Я. Длугоша (1480 р.)⁴. Це перша польська наукова історична праця, заснована на вивченні конкретного матеріалу джерел, як польських, так і іноземних.

Одним з найбільш важливих вітчизняних джерел з історії взаємин ятвягів з їхніми сусідами є частина Іпатіївського літопису, що розповідає про Галицько-Волинську Русь та відома під назвою Галицько-Волинського літопису. У її першій частині провідним принципом побудови є біографічний, унаслідок чого історія князівства зливається з історією життя галицького князя Данила Романовича, постать якого домінує у розповіді. Ця частина умовно виділяється як «Літописець Данила Галицького» (події 1205 – 1258 рр.), за яким слідує «Волинський літописець» (1259 – 1280 рр.)⁵.

Друга група джерел представлена актовими матеріалами. Це передусім міжнародні договори, які прямо чи опосередковано торкалися ятвязької проблематики. Вони не тільки фіксували розклад політичних сил, що склався

¹ Grunau S. Simon Grunau's preussische Chronik. Band I. Tractat I-XIV; Grunau S. Simon Grunau's preussische Chronik. Band II. Tractat XV-XXII.

² Rocznik Kapituły Krakowskiej // Pomniki dziejowe Polski. Warszawa, 1978. T. V. P. 21-105.

³ Rocznik Krasiriskich // Pomniki dziejowe Polski. Warszawa, 1961. t. III. 450 p.

⁴Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I - IV): текст, перевод, комментарий. М., 2004. 495 с.

⁵ Іпатіївський літопис // Повне зібрання руських літописів. Т.2. М., 1962. 567 с.; Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. 1941. Т. 12. С. 228-253; Літопис руський. К.: Дніпро, 1989.

на момент їх укладання, але й багато в чому визначали хід наступних подій¹. До цієї категорії джерел належать також булли римських пап, оскільки римська курія активно втручалася у політичну ситуацію у Прибалтиці².

Таким чином, джерельна база дослідження є ґрунтовною та репрезентативною, що дозволяє всебічно дослідити місце Ятвягії в системі міждержавних відносин в зазначений період.

Історіографічну базу дослідження умовно можна розділити за територіальним принципом.

Східноєвропейська історіографія питання щодо території Ятвягії бере свій початок з другої половини XVIII століття, коли М.Карамзін неодноразово згадував ятвягів у контексті розширення кордонів руських князівств до початку татаро-монгольського нашествия. Він відзначив роль Данила Романовича у боротьбі з ятвязькими набігами, а також те, що «успішні війни з Ятвягами та Литвою прославляли мужність цього князя»³.

Найбільшою подією в імперській історіографії Ятвягії стала поява в 50-х роках XIX ст. роботи А. Шегрена⁴. Використовуючи практично всі відомі на той момент джерела, автор зумів створити фундаментальну працю, в якій показав значення суперництва різних політичних сил через ятвязькі землі на тлі загальної політичної ситуації на теренах Балтійського регіону. Аж до 1917 року в російській імперській історіографії більш ґрунтовної праці з даної проблематики не існувало. Подальші наукові студії стосувалися переважно зовнішньої політики Данила Романовича та литовських князів⁵.

¹ Див.; Матузова В.И., Назарова Е.Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. - 1270 г.: Тексты, перевод, комментарии. М., 2002. 488 с.

² Див.: Матузова В. И., Пашуто В. Т. Послание папы Иннокентия IV князю Александру Невскому // *Studia historica in honorem HansKruus*. Tallinn, 1971. С. 133–140; Булла "Ad extirpanda" 1252 года и ее роль в борьбе католической церкви с еретиками // *Средние века*, Вып. 71 (3-4). 2010. С. 198-211.

³ Там само. С. 170.

⁴ Sjögren A. Über die Wohnsitze und die Verhältnisse der Jatwägen. Ein Beitrag zur Geschichte Osteuropas um die Mitte des XIII. Jahrhunderts // *Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St.-Petersbourg*. Sixieme série. Sciences politiques, histoire et philologie. Saint-Petersbourg. 1859. Tome IX et dermer. s.161-358.

⁵ Див.: Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. Киев, 1887; Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873 та ін.

Проблеми історичної географії ятвязьких земель торкнувся М.П. Барсов, який дав досить докладний (в основному з опорою на роботу А. Шегрена) їх нарис¹.

В узагальнюючих роботах з історії країн Балтії ятвязька тема практично не підіймалася. Л. Арбузов взагалі не згадав про ятвяг, а П. Чешихін² лише торкнувся цієї теми в контексті короткого нарису підкорення Пруссії Тевтонським орденом.

На радянську історіографію вирішальне значення мала марксистська методологія, згідно з якою вся історія ятвягів зводилася до боротьби з Тевтонським орденом. Початок нового підходу до вивчення політичного значення Ятвягії поклав В.Т. Пашуто. Він першим торкнувся проблеми взаємодії руських і польських князів з Орденом при підкоренні ними пруських земель і поставив знак рівності між їх діями, визначивши політику руських князів щодо ятвягів як «руський варіант хрестових походів». Він також послідовно обстоював тезу про те, що політика Данила Романовича по відношенню до Ятвягії була (на відміну від боротьби проти монголів) одним з основних напрямів його зовнішньополітичної діяльності³.

Загалом радянська історіографія практично не створила робіт з політичної історії Південно-Східної Прибалтики. В результаті в 1990 - х рр. знову відродилося трактування ятвязької політики Данила Галицького як допоміжної, яка мала головною метою лише припинення набігів ятвягів для зосередження сил проти монголів⁴. Нові підходи пов'язані з роботами учениць В. Т. Пашуто - Н. І. Щавельової та В. І. Матузової⁵. Перша присвятила розгляду пруської політики галицько-волинських князів спеціальну роботу. Вона правильно визначила ятвязьке прикордоння як «район особливої

¹ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. Варшава, 1873. 503 с.

² Чешихин П. История Ливонии с древнейших времён. Рига, 1882. Т. I. 253 с.

³ Пашуто В. Т. Борьба прусского народа за независимость (до конца XIII в.) // История СССР. 1958. № 6. С. 74.

⁴ Александров Д. Н. Галицко-Волынская земля в XIII - пер. четверти XIV вв. М., 1997.

⁵ Див.: Матузова В. И. Тевтонский орден во внешней политике князя Даниила Галицкого // Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В. Т. Пашуто. М., 1999. с. 145-151; Матузова В. И. Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в.-1270 г. Тексты, перевод, комментарий. М., 2002.

військово - стратегічної та політичної значущості» для Русі, виявивши основні етапи домагань на ці землі під час правління Данила Романовича¹.

В сучасній українській історіографії спеціальні дослідження щодо Ятвягії майже відсутні. Виключення можуть становити праці, присвячені Данилу Романовичу Галицькому², окремим представникам династії П'ястів³ та литовських князів⁴. Проте політичний контекст ятвязької проблематики у вітчизняній історіографії досі не було розглянуто.

Німецька історіографія. Першим повністю науковим дослідженням, присвяченим ятвягам, стала робота А. Е. Хенніга. Важливим результатом було проведене ним ототожнення судовів з ятвягами, оскільки раніше історія ятвягів на Поліссі та судовів у Пруссії, які вважалися двома різними племенами, розглядалася самотійно. Автор мав доступ до переважної більшості джерел, за винятком Галицько–Волинського літопису, що й визначило недооцінку їм ролі руських князів. На великій фактичній основі автор представив реконструкцію історії Ятвягії, починаючи з X ст.⁵

Й. Фойгт розглядав проблеми історичної географії та завоювання Ятвягії в Ордені. Як і вся німецька історіографія, він називає цю землю Судовією. У руслі своєї концепції автор розглядає підкорення Ятвягії як подвиг лицарів Тевтонського ордена, який завершив підкорення всієї Пруссії⁶.

В 1930-х рр. у німецькій історичній науці виникає т.зв. теза про «остфоршунг» («східне дослідження»), де історія підкорення Пруссії почала

¹ Щавелева Н. И. Прусский вопрос в политике Даниила Галицкого // Древнейшие государства на территории СССР. 1991. М., 1994. С. 251-258.

² Див.: Котляр М.Ф. До проблеми настання феодальних відносин у східнослов'янському світі // Український історичний журнал. 2013. № 6. С. 58-71; Котляр М.Ф. Рюриковичі в Галичині й на Волині // Український історичний журнал. 2008. № 3. С. 30-45; Котляр М. Структура і жанр Галицько-Волинського літопису // RUTHENICA. К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. Т. III. С. 135-149.

³ Книш Я. Б. Сілезькі П'ясти – претенденти на спадщину Романовичів? // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2017. Вип. 29. С. 316-324.

⁴ Котляр М. Русь, Литва і Земля ятвягів у ранньому середньовіччі // Ukraina Lithuanica. 2015. Т. 3. С. 10-20; Берест П. Удільні князі Берестейські за часів Великого князівства Литовського і Руського. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, 2024, №15 (57). С. 9– 20.

⁵ Hennig J. E. Commentaria de rebus Jazygum sive Jazuingorum, ex Asia in Ungariam et Poloniam transgressorum, in Prussia extirpatorum. Regiomonti, 1812.

⁶ Voigt J. Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens. Königsberg, 1828. Bd. III.

осмислюватися в рамках концепції німецького «натиску на схід» і як історія створення на пруських землях держави Ордену та його діяльності з «окультурення схизматиків»¹. Німецька історіографія другої половини ХХ ст., приділяючи основну увагу політичній історії Ордену, практично не створила робіт з історії Литви чи Галицько-Волинського ятвязького прикордоння. Сучасна німецька історіографія історію Ятвягії розглядає як складову історії Тевтонського ордену та Литовського князівства.

Набагато більше уваги приділила ятвягам польська історіографія. Її значним досягненням стала робота С. Куйота². ця робота характерна постановка до центру подій польських князів і загалом негативне ставлення до діяльності Ордену. Подібне трактування характерне і для всієї наступної польської історіографії. Великі заслуги у вивчення історії балтів належать Х. Ловмянському³.

У радянській Польщі історична наука розвивалася з урахуванням марксистської методологічної бази. Її змушені були прийняти й історики довоєнного покоління, зокрема, Б. Влодарський. Саме він вперше поставив питання про існування в русько-польських зв'язках ХІІІ ст. «ятвязької проблеми», виявивши основних суб'єктів політичної діяльності (Русь, Польща, Литва, Орден), та їх мету - підкорення балтських земель (у тому числі і Ятвягії), докладно зупинившись на їхніх взаєминах та результатах боротьби⁴. Сучасна польська історіографія зорієнтована на дослідженні питань лінгвістики та археології ятвягів.

Литовська історіографія. Після включення Литви до складу СРСР литовську історіографію можна умовно поділити на зарубіжну та радянську гілки. Остання була змушена прийняти як методологічну основу марксизм, але в ній підспудно завжди існувала певна тенденція, коли історія пруських земель перебувала в підпорядкованому положенні по відношенню до історії

¹ Krollmann Ch. Politische Geschichte des deutschen Ordens in Preussen. Königsberg, 1938 та ін.

² Kujot S. Dzieje Prus Królewskich. Torun, 1913.

³ Lowmianiski H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1931–1932. Т. I-II;

⁴ Влодарский Б. Ятвяжская проблема в польско-русских связях X-XIII вв. // Международные связи России до XVII в. М., 1961. С. 116-130.

Литви. Ряд питань політичної історії Ятвягії торкнувся в контексті вивчення хрестових походів до Прибалтики та утворення «Литви Міндовга» Є. Гудавічюс¹.

Таким чином, навіть зважаючи на значний історіографічний доробок, на сьогодні відсутнє дослідження, в якому було б здійснено комплексний розгляд проблеми домагань ятвязьких земель у XII-XIII ст. з боку найближчих сусідів. Розглянуті роботи мають певні недоліки, оскільки були створені під впливом різних політичних чи ідеологічних контекстів, а наявність значної джерельної бази створює передумови для нового погляду на досліджувану проблематику.

Мета роботи полягає у визначенні місця та ролі Ятвягії у зовнішній політиці держав Східної Європи у XII - XIII ст.

У рамках поставленої мети **завданнями дослідження є:**

- з'ясувати причини інтересу до Ятвягії сусідніх держав;
- визначити шляхи вирішення ятвязької проблеми, які пропонувалися дипломатією сторін-учасників та з'ясувати, які фактори впливали на зміну їх підходів;
- розглянути військову та дипломатичну діяльність сторін - учасників питання, пояснити причини зростання та падіння їх активності у різний час.

Методи та методологія дослідження. В роботі використовувалися як загальнонаукові методи (аналіз, синтез), так і методи, застосовувані при дослідженні безпосередньо міжнародних відносин. Це насамперед елементи системного підходу, відповідно до якого держави, взаємно впливаючи одна на одну, утворюють особливу систему. При цьому зовнішньополітична функція служить цілям внутрішньополітичної функції, створюючи умови для її реалізації. Так, спрямована на балтські землі зовнішня експансія сусідніх із ними держав мала забезпечити їх стабільний внутрішній розвиток. У силу спільності політичних проблем пруські землі з прилеглими до них державними утвореннями можуть розглядатися як підсистема міждержавних

¹ Див.: Гудавичус Э. История Литвы с древнейших времён до 1569 года. М., 2005 та ін.

відносин в окремому політичному регіоні. З одного боку, він пов'язаний з географічним регіоном Південно-Східної Прибалтики, але в той же час саме через спільність політичних проблем виходить за його межі.

Зовнішнім середовищем для регіональної підсистеми міждержавних відносин є система міждержавних відносин Східної Європи досліджуваного періоду, що включала як державні (Русь, Польща, Чехія, Угорщина, держави німецьких земель), так і наддержавні (Священна Римська імперія, римська курія) утворення. Відповідно в рамках даної роботи пов'язана з ятвязькими землями проблема розглядається як один з компонентів системи європейських міжнародних відносин, що існувала на той час і визначала розстановку сил не тільки всередині регіону, але в певні моменти створювала прямий вплив на міждержавні відносини Східної Європи в цілому.

Окрім системного підходу використовувався і традиційний порівняльно-історичний підхід, у рамках якого проводився аналіз причин, які змушували різні політичні сили в різний час використовувати «ятвязьку карту» у своїй зовнішньополітичній діяльності.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

у перше:

- систематизовано фактичний матеріал про Ятвягію з західно- та східноєвропейських джерел;
- проаналізовано зв'язок між піками активної політики Русі, Польщі та Ордену на землях Ятвягії та внутрішньополітичною ситуацією в межах кордонів згаданих держав;
- доведено, що «ятвязький фактор» у зовнішній політиці галицько-волинських князів став вирішальним тільки після татаро-монгольського нашествя на Русь та зміни влади в Улусі Джучі в 1255 р.;
- розглянуто економічний фактор у взаємовідносинах Ятвягії та сусідніх їй держав;

- проаналізовано напрямки зовнішньополітичної взаємодії Галицько-Волинського князівства, Литви Міндовга та римської курії по відношенню до язичницького населення Ятвягії у зазначений період.
уточнено:
- хронологію збройних конфліктів між ятвязькими нобілями та галицько-волинськими князями;

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, списку джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1.

Територія та населення Ятвягії в XII-XIII ст.:

зовнішньополітичний контекст.

Ятвяги - одне з найдавніших племінних об'єднань південно-східної Прибалтики, яке вперше згадується у II ст. н.е. у Клавдія Птолемея як «судини» (Ιουῳῖνοι¹). Вказуючи на тотожність етнонімів «судави» і «ятвяги» дослідники посилаються на договір, укладений у січні 1420 р. за посередництва німецького імператора Сигізмунда між Орденом та польсько-

¹ Клавдий Птолемей. Руководство по географии // Античная география. М., 1953. С. 321.

литовською державою. Договір включає в себе орденський документ 1343 р., що згадує про «землі, званої Судовією або Ятвягією (*terram vocatam Suderlant alias Jetuen*)»¹. В іншому листі Сигізмунда до великого магістра 1421 р. є фраза «земля Судація і Ятвягія, що є одне і теж (*terra Sudorum et Jacuitarum, quod idem est*)»².

В історіографії існує два підходи до пояснення вихідної форми назви ятвягів. Згідно з трактуванням Є. Налєпа, воно пов'язане з давньою ятвязькою територією на р. Ганча (у вихідній формі «*Antia*»). Похідний від гідроніму етнонім реконструюється як «*Ant-iv-ing-as*»³. Інший підхід, прийнятий більшістю лінгвістів, пов'язує назву ятвягів з гідронімом «*Jutva*»⁴. На сьогоднішній день це питання не можна вважати однозначно вирішеним і воно потребує спеціального лінгвістичного дослідження.

На півночі та північному заході Ятвягія межувала з Надровією, на заході з Бартою та Галіндією. Дослідник І. Фойгт припустив, що кордоном Ятвягії та Надровії була р. Пісса⁵. Згідно з джерелами, саме в Надровії знаходилося святилище Ромове, що мало характер загальнобалтського (не тільки прусського, а й литовського) культового центру. Його локалізація досі дискусійна, але сам факт наявності такого святилища, яке могло бути місцем проведення загальнобалтських племінних зборів, міг сприяти консолідації сил, насамперед надровів і ятвягів⁶.

Ятвязькі племена були відомі сусідам під різними назвами. Землі племені ятв'ягів у вузькому значенні перебували у пониззі р. Чорна Ганча. Етнонім "Судовія" використовувався в документації Ордену. Під нею розумілася вся Ятвягія в широкому сенсі, поширюючи на все етнічне

¹ Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert. Bd. 1 (1398-1437). Marburg, 1970. s. 143.

²² Zajęczkowski S. O nazwach ludu Jadrvingów // Zapiski TNT. 1953. T. 18. Z. 1-4. S.190.

³ Nalepa J. Jacwigowie. Nazwa i lokalizacja. Białystok, 1964. s. 25-32; Nalepa J. The Name of the Jatvings. s.74-80.

⁴ Див.: Büga K. Lietuvių kalbos zodynas. Kaunas, 1924. T. 1. p. LXXXVIII; Ochmański J. Nazwa Jacwiegów // Europa-Słowiańszczyzna-Polska. Studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego. Poznań, 1970. s. 197-204

⁵ Voigt J. Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens. Königsberg, 1828. Bd. III. s. 168-169.

⁶ Friedend W. Ueber die Lage Romow's oder Romowe's, des Oberpriesterssitzes im heidnischen Preussen // AM. 1876. №13. s. 228-230; Toppen M. Historisch- comparative Geographie von Preussen. Gotha, 1858. s. 24-26.

угруповання назву її північної частини, з якою безпосередньо контактували. Можливо, що звичай називати згадане ятвязьке плем'я «судовами» Орден прийняв від прусів, насамперед надровів. Північним кордоном між ятвягами у вузькому значенні та суденами був кордон Сувалок – від Ромінської пуші до боліт та лісового масиву над р. Кірсна. Умовним кордоном між судавами та литовцями можна вважати великі ще й сьогодні лісові масиви. Навряд чи межа ятвязьких земель у широкому значенні сягала аж до Німану; до них впевнено можна віднести лише землі в нижній течії на р. Шешупі¹.

Литовці знали це племінне угруповання під ім'ям «Дейнова». Це було одне з ятвязьких племен, район проживання якого безпосередньо примикав до литовських земель та закривав від литовців ятвягів у вузькому значенні. Кордоном етнічно литовських земель тут можна вважати р. Неман².

Топонім «Полексія», що з'явився в джерелах XIII ст., позначав область по на р. Елк, лівому притоці р. Бебжа. Тут знаходилося ятвязьке племінне угруповання поллексіан (полешан). Прикордонною зоною із заходу був комплекс (з прилеглими до них пущами) Великих Мазурських озер (Мамри – Негоцин – Снярдні). Аналогічною зоною з північно-заходу були Борецька та Ромінтенська пуші, що частково збереглися і до наших днів. На північ знаходилися землі надровів, а на північний-схід - ятвязькі землі у вузькому сенсі. Широку прикордонну зону зі сходу займали густі ліси, залишки яких збереглися у вигляді Августівської пуші, а з півдня - так звані «ятвязькі болота», що нині заповнюють долину р. Бебжа. З південного-заходу Полексія межувала з Мазовією. У XIII в. кордон мав проходити поблизу притоку Бебжі - р. Віса³.

Таким чином, існувала низка споріднених між собою племінних угруповань (ятвяги, суднові, дейнові, полешани), які протягом своєї історії неодноразово об'єднувалися у політичній взаємодії. Тому при вживанні

¹ Zajczkowski S. O nazwach ludu Jadrvingów // Zapiski TNT. 1953. T. 18. Z. 1-4. S. 195.

² Масан О.М. Добжинський орден (до історії Дорогичинського інциденту 1237 року) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. Чернівці, 1996. Вип. 1. С. 48..

³ Toppen M. Historisch-comparative Geographie von Preussen. Gotha, 1858. s. 32.

терміна «ятвяги» необхідно мати на увазі два можливі його значення: вужче - власне плем'я ятвягів, і ширше - весь племінний союз ятв'язький. В нашій роботі топонім «Ятвягія» використовується для визначення всієї території, заселеної до XIII в. ятв'язькими племенами. Ця форма та похідні від неї вживалися в літописах Київської Русі, Польщі та на міжнародному рівні.

Слід враховувати також те, що всі сусіди ятвягів могли трактувати використовувані ними для позначення останніх етноніми у широкому сенсі слова, маючи на увазі під «ятвягами», «судавами», «дейнова» і «полешанами» саму Ятвягію. Крім того, вже з X ст. слід розрізняти прусів в етнічному плані - "населення Самбії, Наттангії та Вармії", і в політичному - "жителі країни Пруссії", тобто території між Віслою та Неманом. Петро з Дусбурга вживає термін «пруси» в політичному сенсі, вважаючи Ятвягію (Судовію) однією з пруських земель¹, що було вигідно для обґрунтування територіальних домагань Тевтонського ордена. Не будучи прусами етнічно, ятвяги утворювали окрему гілку західних балтів, ближчу до прусів, ніж до литовців. Однак історія їхніх земель може бути розглянута лише у контексті пруської політики, що проводиться сусідніми з ними державами.

Поступово в Ятвягії, як і в інших пруських землях, поряд із племінним поділом виникали напівсамостійні об'єднання сільських громад, які демонстрували тенденцію до поступової трансформації у територіальні організації, за якими в історіографії закріпилося поняття «волость».

Ятвягія ділилася приблизно на 12 волостей: Дейнове, Дернен, Кіменов (Покима), Кірсновія, Кресмен, Меруніска, Памемене, Сентані, Ванге, Вайссе, Вайце, Злина. У середині них джерела дозволяють виділити три городища - Кіменов, Рай (Райгород), Злина та близько 10 громад (у руських літописах - «весь») - Болдикища, Буряла, Дора, Губінітен, Комата, Корковичі, Прівища, Раймоче, Тайсевича, Зака². Однак їх локалізація не завжди можлива через

¹ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской. М., 1997. С. 23-25; Див.: Kamiński A. Jacwiez. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne. Łódź, 1953. s. 65.

² Czeczuga B. Klyszejko E. Drzewostan obszaru jacwieskiego u schyłku starożytności // RB. 1981. T. 14. s. 213-214

відсутність сучасних топонімів, співзвучних з ними. Висловлювалося припущення, що ятвязькою (чи литовською) волостю була «земля Недерове», передана Міндовгом Ордену в 1253 р.¹

Територія Ятвягії була сильно заболочена і вкрита величезними масивами змішаних, переважно дубових лісів. Соціально-господарську структуру ятвязького суспільства можна реконструювати наступним чином: кожна громада – група сімейств, пов'язана узами кровноспорідненості та суспільними відносинами, займала і експлуатувала земельну площу у вигляді кола діаметром 4 – 5 км. Межі дотику один з одним «володінь» окремих ятвязьких громад могли проходити за 2 - 2,5 км від родового могильника. Ця територія могла забезпечувати худобу кормом (сіном) на зиму та дозволяючи пасти його влітку². Ятвяги практикували підсічно-вогневу систему землеробства. Густота розміщення ятвязьких поселень у районі р. Чорна Ганча виключала можливість використання полювання для споживчих цілей. На околицях ятвязьких земель, де освоєна господарством територія становила незначну частину незайманих пуш, важлива роль все ще належала полюванню та збиральництву, у тому числі бортництву. На одному могильнику ховали померлих 2 - 4 сімейства, що говорить про наявність сусідської громади. Територіально така громада могла об'єднувати близько 10 сімейних груп, які мали кілька могильників. Жили ятвяги селами по 4-6 дворів. Сюди входило городище - центр життя і прихисток у разі небезпеки³.

У соціальному плані суспільство ділилося на нобілітет у вигляді родової і частково служилої знаті. Керівник племені іноді поєднував військово-вождество з виконанням функцій жерців. Основну масу населення становили вільні общинники, до яких слід додати невелику кількість рабів. Окремі роди могли поширювати на окрему волость, що виявлялося у виділенні «замкових округів»⁴. Як приклад можна навести історію про «дім Скуманда», який

¹ Lowmiański H. Studja nad pocz^tkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1932. T. II. s. 40

² Финно - угры и балты в эпоху Средневековья. М., 1987. С. 414-415.

³ Там само. С. 417.

⁴ Бумблаускас А., Ейдинтас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М. Історія Литви кожному. К., 2018. С.132-133.

розорили та спалили браття Ордену в волості Кресмен. Приблизно за півстоліття до цього під час одного з руських походів було вбито ятвязького нобіля Скомонда. Про стійкі позиції цього роду в Кресмені свідчать кілька пов'язаних з ним топонімів, компактно розташованих на північ від оз. Райгород. Скоріш за все, Скуманд, згадуваний Петром із Дусбурга, був родичем Скомонда (можливо його сином)¹. За свідченням Галицько – Волинського літопису Данило Романович після загибелі ятвязького нобіля Стекінта «став в будинку Стекінтові», який було спустошено і він знелюднів².

Головним джерелом збагачення та основою політичного значення ятвязького нобілітету був прибуток, одержуваний від набігів на сусідні землі³. Проте така здобич була незначною - трофеї, захоплені під час набігів і, можливо, торгівля хутрами та збори за право транзитної торгівлі через ятв'язькі землі (наприклад, самбійським бурштином) не могли суттєво збагатити ятвязький нобілітет⁴.

Приблизно у другій третині I тис. н. е. кордонів проживання ятвязьких племен досягла слов'янська колонізація. Можна виділити три її етнічні сфери: на півдні рр. Бжозова та Мала Сухонда, а також болотами на р. Супрасль: мазовецьку, імовірно кривичську (з боку виниклого пізніше Гродно) та кривичсько - дреговичську (з боку майбутніх волинських Дрогичина та Белза)⁵. Ці сусідні з Ятвягією території стали піддаватися набігам ятвягів, оскільки період розкладання родового ладу в ятвязькому суспільстві супроводжувався грабіжницькими набігами на сусідів. Крім того, при низькому рівні агрикультури в умовах неврожаю починала діяти екстремальна модель життєзабезпечення - голодуючі вторгалися в більш благополучні землі Волині та Мазовії з метою пограбування заради підтримання рівня свого життя. Для запобігання набігам ятвягів та литовців північні рубежі Волині

¹ Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. К.: Ін-т історії України АН України, 1993. С. 67.

² Галицько-Волинський літопис. Ч. 1. Львів: Вид. І. Тиктора, 1936. С. 101.

³ Kamiński A. Jacwicz. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne. Łódź, 1953. s. 139.

⁴ Там само. С. 140.

⁵ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов в Галицко- Волинской Руси IX-XIII вв. К., 1985. С. 148, 159-161.

зміцнювалися прикордонними фортецями, які одночасно були центрами колонізації навколишніх територій. Особливе значення мали Берестьє (Брест) та Дорогичин¹. Вінцентій Кадлубек зазначав, що ятвягів «потай підтримував якийсь дрогичинський князь на Русі» (ймовірно, з династії пінських князів), який був змушений в 1192 р. підкоритися Казимиру Справедливому². Волинський Дрогичин був центром торгівлі хутром і був пов'язаний з торговим шляхом, що проходили по р. Нарев вже в XI ст. шлях йшов від Дрогичина до Візни та ятвязького Райгорода, а потім через волость Меруніска до Самбії. Таке стратегічне становище Дрогичина, що закривав доступ до ятвязьких земель, зумовило подальшу боротьбу за нього між ятвягами, литовцями та представниками правлячого дому руських князів Волині. Городище Візна мало особливе значення для мазовецької колонізації. В 30-х рр. XIII ст. Візна була центром, що тяжіла до Мазовецької каштелянії³.

Підкорення ятвягів давало переможцям, крім припинення набігів, можливість використовувати їх як ударну силу проти своїх сусідів. Втім, для цього часто було досить просто домовитись із деякими найбільш впливовими ятв'язькими нобілями. У першій половині XIII ст. ятвяги неодноразово використовувалися у локальних конфліктах їхніх сусідів: Конрад мазовецький наймав їх проти Болеслава Соромливого, а Данило Романович підкуповував ятв'язьких нобілів для боротьби з литовським князем Міндовгом⁴.

На особливому становищі був і інший центр колонізації, Гродно. Фортеця, закладена для оборони від ятвягів, дедалі більше підпадала під владу Литви, у зв'язку з чим протягом усього XIII ст. на неї періодично здійснювали походи руські князі, а з 80 - х рр. XIII ст. вже як на литовський замок – лицарі Ордену⁵.

¹ Там само. С. 150.

²Хроника магистра Винцентия Кадлубка // Щавелева П. И. Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий. М., 1990. С. 108

³ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов в Галицко- Волинской Руси IX-XIII вв. К., 1985. С. 148-149.

⁴ Галицько-Волинський літопис. Ч. 1. Львів: Вид. І. Тиктора, 1936. С. 111 (коментарі).

⁵ Котляр Н.Ф. Удельная раздробленность. К.: Институт истории Украины, 2013. С. 101-102.

Щодо чисельності населення ятвязьких земель існують два підходи, що ґрунтуються на його щільності на території. Історик Х. Ловмянський вважав, що населення Ятвягії становило близько 33 тисяч осіб, тоді як усіх пруських земель - 170 тисяч осіб (для Пруссії того періоду щільність населення приймається як 4 особи на кв. км, для Литви - 3)¹. Дослідник А. Камінський, прийнявши за основу щільність населення в 3 особи на кв. км, отримав загальну чисельність населення Ятвягії, що дорівнює приблизно 50 тисячам осіб². На нашу думку, ближча до істини цифра Х. Ловмянського, оскільки балтські племена загалом займали невеликі площі і були досить нечисленні.

З ятвягів, як і з усіх підкорених народів, руськими князями збиралася данина. У літописі згадується, що в 1255 р. в якості її ятвяги дали «чорні куни і біле срібло», а в 1279 р. були готові дати в сплату за хліб «воску чи, білки, чи бобрів, чи чорних кун»³. Для волинських і турово-пінських князів основний інтерес становило отримання хутра, яке було однією з найважливіших статей руської експортної торгівлі. Аналогічний інтерес до отримання хутра могли відчувати і поляки. Як данина з ятвягів могли стягуватися й інші натуральні продукти, наприклад, віск. Для руських князів особливо привабливою Ятвягія стала після спустошення монголами Галицько - Волинського князівства в 1240 р.

Таким чином, до XIII в. ятвяги (як і пруси) залишалися на додержавній стадії розвитку. Стимулом до створення державності могла стати експансія сусідніх держав (для оборони могла збиратися «вся земля Ятвязька»), але руські князі та польські королі використовували тактику походів - набігів, після яких обмежувалися збором данини, не проводячи систематичної колонізації підкореної території. В результаті з початком скоординованої експансії Польщі, Русі та Тевтонського ордену ятвяги не змогли чинити ефективного опору.

¹ Kaminski A. *Jacwiez. Terytorium, ludnosc, stosunki gospodarcze i spolecze*. Lodz, 1953. s.45.

² Lowmiański H. *Studja nad poczqtkami spoleczeristwa i państwa litewskiego*. Wilno, 1931–1932. T. II. s.201.

³ Галицько-Волинський літопис. Ч. 1. Львів: Вид. І. Тиктора, 1936. С. 95.

Ятвяги починають регулярно згадуватися в писемних джерелах лише починаючи з X ст., причому спочатку в контексті зовнішньополітичних акцій, що проводилися Польщею та Руссю. За відомостями литовського літопису (доволі пізнього джерела) місто Вітебськ було закладено в 947 р. княгинею Ольгою на землі розгромлених нею ятвягів¹. До середини X ст. відноситься перша згадка про ятвягів у давньоруських джерелах - у 944 р. у складі давньоруської делегації у Візантії знаходився «ятвяг Гунарьов»², тобто «посол Гунара», боярина київського князя Ігоря. Під 983 р. в «Повісті минулих літ» зафіксовано звістку про те, що Володимир Святославович переміг ятвягів «і взяв землю їхню»³. Цей похід завершився переходом до Русі Берестейської землі, результатом чого став русько-польський конфлікт, залагоджений до 90-х р. X ст.

На початку XI ст. з Ятвягією пов'язана місіонерська робота, що проводиться серед язичників-балтів єпископом Бруно Кверфуртським. Його місія стала результатом складної дипломатичної гри між імператором Генріхом II та польським князем Болеславом Хоробрим. У березні 1009 р. єпископ разом із 18 своїми супутниками загинув десь «у прикордонні Русі та Литви», або, за іншими даними, «відправився в Пруссію» і загинув «у прикордонні згаданої області та Русі». Цей не цілком певний згаданий в двох джерелах район часто ідентифікується як прикордоння ятвязьких і руських земель.⁴ Можливо, що Бруно спочатку діяв у східній Ятвягії, а потім у литовських землях.

Відновлення впливу Русі на балтських землях пов'язані з ім'ям київського князя (до того – новгородського намісника) Ярослава Володимировича. Цей процес полегшувався усобицею в Польщі, де основна боротьба розгорнулася між Казимиром I і мазовецьким князем Мецлавом. Мецлав використав «чотири загони помор'ян, стільки ж гетів і велику допомогу

¹ Летопись Панцирного и Аверки // ПСРЛ, 1975. Т. 32. С.39.

² Літопис руський. К.: Дніпро, 1989. С. 19.

³ Там само. С. 21.

⁴ Fried J. Otto III. und Boleslaw Chrobry: das Widmungsbild des Aachener Evangeliers, der «Act von Gnesen» und das frühe polnische und ungarische Königtum. Stuttgart, 2001. s. 83-84.

від даків та русі»¹. Ці «гети» були або ятвягами, або прусами в широкому сенсі. У результаті і Казимиру, і Ярославу Володимировичу став загрожувати своєрідний «поморсько-мазовецько-балтський язичницький блок», і руське пограниччя стало об'єктом ятвязьких набігів². Відповіддю стало укладання у березні 1039 договору про союз між Казимиром і Ярославом. Допомога, надана Ярославом у межах договору, дозволила Казимиру утвердитися на польському престолі, а договір закріпив за київським князем вплив Ятвягію та право збирати там данину³.

Наступний майже піввіковий період не отримав відображення у джерелах. Можна припустити, що ятвязькі набіги на прикордонні території продовжувалися. Відомо, що коли Болеслав Сміливий «вторгся в землі чехів», на Помор'ї з'явилися (близько 1064 р.) «пруси та інші язичницькі народи»⁴, ймовірно, ятвяги. Весною 1108 і взимку 1110 - 1111 рр. два походи на «Пруссію» (ймовірно, в землі сасів та галиндів) здійснив Болеслав III Кривоустий, а в 1112 та 1113 рр. два походи на ятвягів здійснив Ярослав Святополчич. І руські, і польські походи носили характер помсти за набіги і навіть призвели до короткочасного підкорення пруських земель і Ятвягії⁵. Однак, судячи з джерел, вони забезпечили Польщі лише відносно тривалий період спокійного існування, хоча й дозволили завершити підкорення язичників Помор'я.

У 1145 р. руські князі взяли участь у польській усобиці, після чого Всеволод Ольгович «даста Ігореві Ольговичу з братом Візну»⁶. Отримання Руссю округи Візни було елементом експансії в ятвязькі землі шляхом їх оточення та ізоляції від Польщі. Вона опинилася в руках васала Всеволода, який як великий київський князь розпоряджався також Турово-Пінською

¹ Хроника магистра Винцентия Кадлубка // Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий. М., 1990. С. 99.

² Там само. С.100.

³ Див.: Koczyński S. M. Nieznany traktat polsko-ruski roku 1039 // Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. Warszawa, 1965. s. 119-134.

⁴ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. М., 1961. С. 99-100

⁵ Maleczyński K. Bolesław III Krzywousty. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, 1975. s. 140-142

⁶ Літопис руський. К.: Дніпро, 1989. С.23.

землею та Берестям. Таким чином київський князь міг контролювати шлях до Пруссії, а Ятвягія тимчасово відрізала від Польщі. На той час вона сприймалася на Русі як одна з складових частин великої васальної неслов'янської сфери.

Особливу роль у цей період грала Полоцька земля, оскільки походи на Литву та ятвягів у X – на початку XII ст. організовувалися південноруськими князями тільки в тих випадках, коли Полоцьке князівство або було безпосередньо підпорядковане ними, або перебувало з ними у дружніх відносинах¹.

Відповіддю на набіги ятвягів на Польщу став каральний похід, що відбувся у жовтні 1166 р., а ймовірним напрямом були Сассовія та Галіндія, можливо, і Помізання. Про те, що він був спрямований проти ятвягів, жодних даних немає. Проте, як свідчать польські хроніки, «У результаті польське військо потрапило в засідку і потерпіло нищівну поразку», а Генріх, брат Болеслава Кудрявого, загинув у поході «на Прусію» разом із військом². Ця поразка означала крах пруського вектору зовнішньої політики польських князів і тимчасово припинила їх спроби підкорити пруські землі.

Приблизно ж тоді ослабла і польська влада над Дорогочином, який перейшов під владу якогось руського князя, пов'язаного з ятвягами. У відповідь Казимир Справделивий у 1191 - 1192 рр. здійснив походи на «тетів» (прусів) та «полешан» (ятвягів). У результаті князь Дорогичина був змушений після облоги капітулювати, а ятвязькі нобілі Поллексії підкорилися і зобов'язалися виплачувати данину полякам³.

У перше десятиліття XIII ст. для польських князів особливе значення набула місіонерська діяльність у Пруссії ченця цистерціанського ордена Християна. Але пруський нобілітет небезпідставно побоювався, що звернення до християнства стане прелюдією до політичної експансії

¹ Алексеев Л. В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX-XIII вв. М., 1966. С. 263-264.

² Див.: Хроника магистра Винцентия Кадлубка. С. 103.

³ Caban W. Polityka północno-wschodnia Kazimierza Sprawiedliwego w latach 1177-1192 // RB. 1974. T. 12. s. 205-209.

польських князів. Це торкалося й інтересів пруського жрецтва, зокрема з Ромове. Воно могло підбурювати найближчі до нього племена (тобто надровів та ятвягів) до набігів на «новообернених» прусів, а також на Мазовію та Малу Польщу. У зв'язку з цим Римський папа в березні 1217 р. надав Християнові право «відзначити знаком хреста» і наділити таким же відпущенням гріхів, як і тих, хто здійснив паломництво до Єрусалиму, тих, хто надасть допомогу в захисті новонавернених від гніву язичників. Фактично це був дозвіл на проведення хрестового походу до Пруссії¹. Для цього Папа замінив лицарству Мазовії та Малої Польщі зобов'язання брати участь у поході до Палестини на участь у боротьбі з сусідніми язичниками. Хрестовий похід, що відбувся в 1218 р., дав можливість остаточно визнати права Християна на верховенство на території Пруссії², але не зміг припинити набіги ятвягів.

Землі Галицько-Волинської Русі, основного суперника Польщі, після смерті в 1205 р. князя Романа Мстиславовича були охоплені усобицею, ускладненою втручанням як руських князів, так і угорського та польського королів. Волинська земля, що безпосередньо межувала з Ятвягією, була фактично розчленована на ряд волостей, у тій чи іншій мірі підконтрольних малопольському князю Лешку Краківському, чому сприяв і укладений ним у 1214 р. у Спиші договір з угорським королем Андрошем II³. Однак останній порушив його, і Лешко, потребуючи допомоги для боротьби з угорськими Арпадами, запросив новгородського князя Мстислава Удатного. Одночасно Лешко дав Володимир Волинський Данилу Романовичу, сину дружини Романа Мстиславовича Ганни (сестри Лешка), прагнучи від його імені керувати Волинською землею⁴. На початку 1219 р. Данило Романович одружився з дочкою Мстислава Удатного Анною, ставши його союзником; крім того, він використовував зв'язки своєї матері при дворі Лешка. Все це дозволило

¹ Шаскольский И. П. Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII-XIII вв. Л., 1978. С. 24.

² Хроника магистра Винцентия Кадлубка. С. 108-109

³ Див.: Грушевський М. Хронологія подій галицько-волинського літопису // Записки Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка. 1901. Т. 41. Кн.3. С. 1-72.

⁴ Літопис руський. К.: Дніпро, 1989. С.59.

Данилу в 1219 р. отримати частину волинських земель, забезпечити собі безпеку з півдня і успішніше воювати проти ордену мечоносців на півночі¹. Щоправда, успіхи Данила Романовича в об'єднанні спадщини батька викликали війну з Лешком. У її ході Данило використав для набігу на Польщу в 1220 р. литовців, які «багато вбивства створили». Пізніший «Рочник Красинських» говорить про руський-пруський набіг наступне: «Поляки вбиті прусами і вражені руським люттям меча»², а Густинський літопис уточнює, що «Русь зібралася з Литвою та Ятвягою»³. Скоріш за все, Данило Романович, будучи волинським князем, міг налагодити контакти з деякими ятвязькими нобілями, яких і використовував у боротьбі з поляками. Війна закінчилася близько 1222 р.⁴

Що ж до ситуації у руських землях, то до кінця 20-х рр. XIII ст. Данило і Василько Романовичі об'єднали під своєю владою майже всю Волинську землю. Їхній договір з литовськими нобілями в 1219 р. не призупинив набігів ятвягів, оскільки безпосередньо на них не поширювався, а згадані в договорі литовські нобілі не завжди мали можливість і бажання впливати на них. В тому ж році ятвяги (можливо, наведені ворожими Данилові пінськими князями) розорили волость Берестя, але були розбиті ним⁵. У 1234 р. ятвяги «пополонили» волості у Охоже та Бусівна, але були розбиті Васильком Романовичем у Дорогичина; при цьому загинуло сорок ятвязьких нобілів⁶. Таким чином, ятвязькі набіги на Волинське князівство в досліджуваний період носило постійний, проте спорадичний характер.

У цей період ятвяги виступають як самостійна політична сила і, користуючись усобицями на Волині, роблять на неї набіги. Їх активізація стимулювалися також і неврожайними 1210 – 1216 роками⁷. Приблизно до

¹ Грушевський М. Хронологія подій галицько-волинського літопису. С. 32.

² Rocznik Krasiriskich // МРН. Warszawa, 1961. Т. III. s.132.

³ Густинская летопись // ПСРЛ. СПб., 1843. Т. 2. С. 334

⁴ Там само. С. 335.

⁵ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 280.

⁶ Грушевський М. Хронологія подій галицько-волинського літопису. С. 32-33.

⁷ Борисенков Е. П. Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI-XVII вв. Л., 1983. С. 83, 86.

цього періоду слід віднести й набіг ятвягів та литовців на Волинь, коли було розорено округи Турійська та Червеня, тобто пограниччя Галцької та Волинської земель. Дані міста тоді ще не належали Романовичам, але їх згадка у придворному літописі можна пояснити великим масштабом розорень.

Подібних набігів з боку Ятвягії зазнавали і польські землі. Хоча ступінь їх розорень є предметом дискусій, факт був серйозним дратівливим чинником для мазовецького князя. У 1223 р. відбувся ще один похід у пруські землі на чолі з сілезьким князем Генріхом Бородатим, який, в результаті, так і не зміг змінити ситуацію. До цього часу орден мечоносців, що діяв у Лівонії, показав виняткову ефективність для боротьби з «язичниками» саме такого корпоративного об'єднання. У свою чергу Конрад розпочав переговори про запрошення до Мазовії Тевтонського ордена¹.

Таким чином, на регіональній політичній арені з'явився третій – після Русі та Польщі – учасник майбутньої боротьби за Ятвягію. Однак переговори з ним одразу затяглися, бо великий магістр Ордену Герман фон Зальца брав активну участь у підготовці хрестового походу імператора Фрідріха II в Палестину в 1227 р.² Тому Конрад почав шукати інший спосіб вирішення проблеми. До нього приєднався єпископ Християн, який потребував збройних сил для захисту вже «звернених» в християнство балтських земель. У результаті на початку липня 1228 р. з ініціативи Християна з метою боротьби проти прусів по лівонському зразку було створено новий духовно-лицарський "орден лицарів Христа". Оскільки він отримав від Конрада Мазовецького та єпископа Плоцька Понтера замок Добжин разом із прилеглими до нього землями, за ним закріпилася назва Добжинського ордену. Хоча добжинці не були відгалуженням лівонського ордену мечоносців, між обома орденами могли існувати певні зв'язки³. У жовтні 1228 р. папа Григорій IX взяв орден під свій захист і затвердив за ним всі отримані володіння та імунітети.

¹ Zientara B. Sprawy pruskie w polityce Henryka Brodatego // ZH. 1976. zs. 4. s. 35

² Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1993. Т. 3. С.60.

³ Benninghoven F. Der Orden der Schwertbrüder. Köln, Graz, 1965. s. 266

Основним завданням ордену була оборона від набігів прусів, а в перспективі і підкорення їхніх земель¹.

Одночасно аналогічне орденське об'єднання створили поморські князі. Орден був конвентом іспанського духовно-лицарського ордена Калатрава, запрошений для захисту від набігів помезан. Знаходився він у м. Тумава приблизно до початку 30-х гг. XIII ст. Однак його діяльність виявилася неефективною².

Створення лицарських орденів для боротьби з прусами було наслідком руйнування загальнопольських планів збройної експансії та прикордонної охорони служби через внутрішні усобиці. Розміщення орденських контингентів на лінії Вісли в Добжині, Тумаві, а пізніше в Кульмі (Тевтонський орден) свідчить про те, що їх основним завданням була охорона прикордоння, щоб надалі, за сприятливих обставин, уможливити експансію в пруські землі. Географія їхнього розміщення показує також, що основну небезпеку для польських князів на даний момент становили не ятвяги, а етнічні пруси. Причиною запрошення Ордену «Великопольська хроніка» називає набіги не тільки прусів, а й ятвягів³. Діяльність же Добжинського ордену практично не мала результатів через його слабкість. У результаті в жовтні 1235 р. він був інкорпорований в Тевтонський орден.

З 1230 р. Орден приступив до безпосереднього підкорення Пруссії. У грудні 1233 р. об'єднане військо польських, сілезьких та померанських князів, а також німецьких пілігримів та орденського загону на чолі з братом Ордену Германом Балком вторглося у Помезанію, здобувши перемогу під Сіргуною. Це стало першим великим успіхом Ордену у Пруссії. Тоді ж його юридичний статус у новопридбаних землях був закріплений папськими буллами, а також «Золотою буллою» імператора Фрідріха II⁴. Експансія Ордену від початку

¹ Котляр М. Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденем // Середньовічна Україна: Зб. наук. пр. К.: НАН України, 1996. Вип. 1. С. 17–28.

² Frydrychowicz R. Der Ritterorden von Calatrava in Tymau bei Mewe // AM. 1890. 27 (93). s. 317-318.

³ Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв. М., 1987. С.56.

⁴ Золотая булла Римини // Рогачевский А. Л. Кульмская грамота-памятник права Пруссии XIII в. СПб., 2002. С. 321.

була спрямована не на ятвягів, а на етнічно пруські племена. Це було наслідком розміщення Ордену в Кульмській землі і свідчило, що в цей період для Конрада Мазовецького найнебезпечнішими були набіги етнічних прусів. Але активність Ордену не могла задовольнити єпископа Християна, який на той час все більше перетворювався на його супротивника. Коли між серединою 1232 р. та серединою 1233 р. Християн потрапив у полон до прусів, Орден, очевидно, вважав це найкращим виходом із ситуації. У 1238 р. єпископу вдалося знову здобути свободу, але з цього часу він більше не впливав на перебіг подій¹.

Після 1234 р. пруси перестали бути основним противником для Мазовії, і з цього періоду більшість набігів язичників слід відносити на рахунок ятвягів і литовців. Успіхи Ордену у Пруссії розв'язали руки мазовецькому князю. З другої половини 30-х років XIII ст. Данило Романович розпочав активну боротьбу за Київ, чим і скористався Конрад, захопивши прикордонний для Мазовії та Ятвягії Дрогочин². Ймовірно, це сталося в результаті мазовецького походу на Волинь у 1236 р. 8 березня 1237 р. Конрад зі своїми синами передав «магістру Бруно і братам його, з Ордену лицарів Христових, колись дому Добжинського, замок Дрогичин і всю територію замку Дрогичин від Буга і Нарев аж до кордонів з Рутенією»³.

Розміщення братів Добжинського ордену в Дорогичині означало наявність у Конрада претензій на Ятвягію⁴. Під «язичниками» могли розумітися насамперед саме ятвяги, а «єретиками» було населення Руських земель. У будь-якому разі Данило Романович втратив головний опорний пункт на ятвязькому прикордонні, який завжди вважав своєю вотчиною. Однак він зумів вжити рішучих заходів щодо нейтралізації загрози. У березні 1237 р. Данило Романович пішов до Берестя, заявляючи про те, що йде на ятвягів, але

¹ Reh P. Das Verhältnis des deutschen Ordens zu den preussischen Bischöfen im 13. Jahrhundert // Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins. 1896. H. XXXV. s. 54-64.

² Літопис руський. К.: Дніпро, 1989. С.123.

³ Матузова В. И. Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в.-1270 г. Тексты, перевод, комментарий. С. 354-355.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1993. Т. 3. С.64.

потім повернув у Дрогичину, пояснивши це розливом річок. Підійшовши до нього, він захопив замок, полонивши магістра Бруно. Одночасно Данило «зведе на Кондрата Литву Міндовга»¹. Похід на ятвягів міг спочатку бути стратегічною хитрістю Данила, щоб приспати пильність братів Добжинського ордену². Це найбільш ймовірно, оскільки 1236 р. був посушливим і неврожайним, і активність ятвягів на волинському прикордонні, вочевидь, мала зрости.

У 1237 р. з Тевтонським орденем об'єднався орден мечоносців, поставлений після поразки при Саулі на межу поразки. У результаті саме Тевтонський орден став відігравати провідну роль і контролювати німецьку експансію на Балтиці. Тепер основним завданням Ордену стало встановлення територіального зв'язку між пруським і лівонським відділеннями. Тим самим вектор орденської експансії був тепер націлений на Вармію, Наттангію і Самбію, тобто на захід. Більше того, Орден почав робити спроби закріпитися в Самбії, і навіть збудував «у землі Галіндії якесь місто». У ході цих подій він наблизився до кордонів із Ятвягією. Однак орденський вплив у прикордонних з ятвязькими землями Барте і Галіндії було неміцним і, мабуть, його було повністю ліквідовано під час першого пруського повстання, що почалося наприкінці 1242 р.³ Незважаючи на це повстання, для Ордену було важливо завершити розподіл владних повноважень у вже підкорених ним пруських землях. З цією метою було від 29 липня 1243 р. Інокентій IV уповноважив свого легата Вільгельма з Модени розділити Пруссію та пов'язані з нею землі на єпископства. Усього було утворено чотири дієцези⁴.

Тим часом у 1238 р. Данило Романович утвердився в Галичі, об'єднавши у своїх руках владу над Волинською та Галицькою землями. На той час склався дуумвірат братів Данила та Василька, які княжили відповідно у Галичі

¹ Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873. С. 14-18.

² Котляр Н. Ф. Даниил Галицкий в борьбе с крестоносной экспансией в 30-х годах XIII в. (из комментария к Галицко-Волынской летописи) // Славяне и их соседи. Католицизм и православие в средние века. М., 1991. С. 19-23.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1993. Т. 3. С. 66-67.

⁴ Там само. С. 70.

та Володимирі - Волинському. Якщо раніше Данило обмежувався обороною від набігів ятвягів і збереженням своїх позицій на Волині, то тепер з'явилася можливість перейти безпосередньо до підкорення ятв'язьких земель. Проте ситуацію кардинально змінили монгольське вторгнення та пожвавлення сепаратистських настроїв галицького боярства та болохівських князів¹.

З 1238 р. можна впевнено говорити про існування нового політичного утворення - «Литви Міндовга». На відміну від інших балтських об'єднань конфедеративного вигляду, воно демонструвало тенденцію до набуття ознак держави і тим самим перетворювалося на повноправного суб'єкта міжнародних відносин.

Оскільки ятвяги брали участь у повстанні прусів проти Тевтонського ордену, то їхній тиск на межі Волині в цей період мало дещо ослабнути. Разом з тим зросла активність Литви: в 1243 - 1244 рр. литовці (які не контролювались нобілями, що підписали договір 1219 р.), здійснили два набіги — на Млин і Пересопницю, але були розбиті Данилом і Васильком². Їх набіг міг бути спровокований Михайлом Всеволодовичем Чернігівським, син якого Ростислав претендував на Галич. Проте після розгрому 17 серпня 1245 р. під Ярославом набраного Ростиславом Михайловичем угорсько-польського війська Данило Романович остаточно утвердився у Галичі. Литовський князь Міндовг на прохання Данила посилав йому на допомогу литовців, але вони запізнилися і в битві не брали участі. Цей факт говорить про те, що договір 1219 р. ще зберігав свою силу - насамперед тому, що це було вигідно Міндовгу, який був зайнятий боротьбою з лівонським відділенням Ордену.

Утвердившись у князівстві, Данило Романович став зміцнювати міжнародні зв'язки. Восени 1245 – навесні 1246 рр. він відвідав ставку Бату-хана на Волзі та отримав підтвердження своїх прав на князювання. У 1247 р. відбулося весілля дочки угорського короля Бели та Лева Даниловича, що

¹ Войтович Л. В. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба Короля Данила в науці, мистецтві, літературі (Матеріали міжнародної наукової конференції. 29-30 листопада 2007 р. Львів). Львів, 2008. С. 29.

² Грушевський М. Хронологія подій галицько-волинського літопису // Записки Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка. 1901. Т. 41. Кн. 3. С.35.

закріпило галицько – угорський союз. Одночасно розпочався процес нового русько-мазовецького зближення, зумовлений наявністю спільних інтересів в обороні прикордонних земель.

До цього періоду належить початок контактів Данила Романовича з римської курією. Він прагнув використати авторитет папи для зміцнення свого статусу в очах європейських володарів та здобути допомогу у боротьбі з монголами. У травні 1246 р. Інокентій IV прийняв Данила і його «королівство» під заступництво курії. Серією булл від 27 серпня в обмін на унію він також підтвердив права Данила, Василька і сина Данила (можливо, Лева) на землі, що їм належать¹. Руським князям було надано право, «щоб ніхто з хрестоносців, або інших духовних осіб» не міг без їхнього дозволу «набувати якихось володінь у ваших землях». Їм дозволялося авторитетом папи «усунути несправедливості, заподіяні світською владою» щодо «володінь, земель та іншого добра», що належать князям «за спадковим чи іншим правом, того, що інші королі, які нешанобливо належать до церкви, утримують всупереч справедливості»². Для руських князів це означало юридичну рівність повноважень при колонізації ятвязьких земель.

Розглянутий документ міг мати ширше значення, запрошуючи галицько - волинського князя до виступу проти Литви. Заборона набувати землі без згоди князів мала запобігти інцидентам, подібним до дорогичинського. Всім тим, хто насмівся порушити привілеї Данила Романовича, папа погрожував конфліктом безпосередньо з римською курією. Фактично курія, прагнучи укласти унію з Руссю та отримати допомогу для боротьби з можливим монгольським вторгненням, погодилася з руською експансією на сусідні пруські (ятвязькі) землі. Поряд з обороною від монголів саме в цьому напрямку руські князі могли ефективно розширювати сферу свого впливу, тим більше, що подібна експансія повинна була одночасно вирішити і проблему захисту від ятвязьких набігів.

¹ Пашуто В.Т. О политике папской курии на Руси (XIII в.). С. 61.

² Там само. С. 65.

Перелічені вище заходи - мир з Ордою, союз із угорським королем, контакти з курією - дозволили Данилові Романовичу тимчасово убезпечити свій тил і зосередитися на боротьбі за ятвязькі землі. Вона полегшувалась для Данила черговою усобицею в Польщі, де після смерті в серпні 1247 р. Конрада Мазовецького розпочалася боротьба між його синами Земовітом та Казимиром Куявським, а також Болеславом Стидливим. Конрад був останнім князем, якому вдалося сконцентрувати у руках всю ятвязьку політику загалом. Не виключено, що він мав плани підкорення Ятвягії, але розпочати безпосередню реалізацію яких завадила його смерть¹. Головною перешкодою для цього виявилася його залученість до польських усобиць. Схиливши Болеслава заповідати Мазовію Земовіту, Данило Романович прагнув використати їх обох у боротьбі з ятвягами². До 40-х років ятвяги ж стали постійними учасниками місцевих конфліктів, виступаючи як найманці і як самостійна сила. Проте ятвязький нобілітет, взаємодіючи з прусами і литовцями, і навіть з руськими і польськими князями, керувався отриманням негайних вигод (грабувань території, захопленням майна і полонених), а не довгостроковими політичними інтересами.

Данило Романович потребував допомоги польських князів, очевидно, через недостатність своїх сил. Крім того, використовуючи традиційно міцні зв'язки із Земовітом, Данило намагався запобігти його вступу в коаліцію з Казимиром або Орденем, не допускаючи тим самим складання на прикордонні ворожого по відношенню до Русі блоку. Він вміло використовував суперечності, що існували в середовищі його конкурентів, намагаючись залишатися над сутичкою польських князів, які внаслідок усобиць вже не могли об'єднати сили для ефективних домагань на пруські землі. З усіх польських князів саме Земовіт перебував під найбільшим впливом Данила і дав себе залучити до експансіоністських планів останнього щодо Ятвягії –

¹ Котляр М. Данило Галицький : монографія. К., 2002. С.126.

² Там само. С. 134.

природно, не без вигоди для себе. Союз із ним був скріплений одруженням (близько 1248 р.) з дочкою Данила Переяславою¹.

Наприкінці 1248 р. Данило, Василько та Земовіт, використовуючи допомогу, надіслану Болеславом, здійснили похід на ятвягів. З цього зрозуміло, що ініціатива створення антиятвяжской коаліції тепер належала руським князям. У цілому похід 1248 - 1249 гг. не досягнув тих цілей, які ставив перед собою Данило Романович. Однак він став першим серйозним кроком у процесі активного проникнення руських князів у Ятвягію. Він дозволив загалом намітити ареал ятвязьких земель, який претендували руські князі і показав принципову можливість коаліції з польськими князями. Однак водночас він показав і її нестійкий характер.

Данило Романович згадуваним походом надав допомогу литовцям, оскільки «багато було брані між князем Литовським і Ятвяги»². Ймовірно Міндовг, який до цього поширив свою владу на територію Аукштайтії, намагався використати союз з балтами, що склався в ході спільних набігів на сусідні території, для зміцнення своєї влади над Жемайтією і Ятвягією.

З другої половини 40-х років. XIII ст. у Південно-Східній Прибалтиці активізувалася місіонерська діяльність католицької церкви. 9 січня 1246 р. папа Інокентій IV повідомив клір у Пруссії, Лівонії, Естонії, Земгалії та Курляндії про призначення єпископа Альберта Суербєєра архієпископом Пруссії. Він мав отримати від Конрада Мазовецького, «новообернених» прусів і іншого адресата (ймовірно, Ордену) володіння, якими володів його попередник (згадуваний вже раніше єпископ Християн)³. Очевидно, Альберт мав продовжити розпочату справу останнього. У квітні цього ж року папа призначив його своїм легатом у Пруссії, Лівонії та Естляндії. У травні він був також призначений легатом в "області Русі" і в цій ролі папа рекомендував

¹Balzer O. Genealogia Piastow. Krakow, 1895, s. 313.

²Powierski J. Rola Jacwiezy w walze ludow baltyjskich z agrisq krzyzackq. s. 94-95.

³Włodarski B. Rywalizacja o ziemie pruskie w polowie XIII wieku. s. 38

його "королю Русі" (очевидно, Данилу) і надав повноваження призначати на Русь єпископів римської церкви¹.

Скоріш за все з 1248 р. Альберт Суербєер почав координувати місіонерську роботу на ятвязькому пограниччі. При цьому він користувався підтримкою Казимира Куявського, який готував основу для своїх політичних акцій². У цьому особливе значення набуває питання про ятвязьке єпископство. Перша згадка про окремого єпископа для Ятвягії міститься в папській булі від 11 квітня 1249 р. З неї випливає, що Альберт, «архієпископ Лівонії та Пруссії, легат апостольського престолу» звернувся до папи щодо «брата ордену проповідників Генріха». Папа висловив сподівання, що «та земля Ятвягія через цього брата дійсно розвинеться духовно і тлінно», будучи доручена його опіці, для чого слід призначити «того брата згаданої землі відповідно до повноваження нашого послання (...) єпископом і наставником». Однак, оскільки архієпископ Альберт зараз знаходиться поза своєю провінцією, то папа звертається до місцевого єпископату з проханням зібрати консиліум для «зведення згаданого брата в сан єпископа»³. Про особу самого Генріха невідомо практично нічого. Не виключено, що він відповідає братові - домініканцю, який разом із братом Олексієм мав вирушити до двору Данила Галицького і перебувати там як представник папи⁴. Згадування самостійного єпископа Ятвязького говорить про створення для Ятвягії особливого місіонерського єпископства. За припущенням дослідника Б. Вробльовського, за цією акцією стояв Болеслав Стидливий. Цікаво, що це сталося в момент польсько-руського зближення, коли малопольський загін брав участь у спільному русько-мазовецькому поході на Ятвягію⁵.

Таким чином, наприкінці 40-х гг. XIII ст. у регіоні склався новий розклад політичних сил. Ще з 1246 р. почала складатися ворожа ятвягам коаліція Галицько-Волинської Русі та Мазовії. Незалежну роль став відігравати

¹ Forstreuter K. Die Gründung des Erzbistums Preussen 1245/1246. s.26-29.

² Włodarski B. Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII wieku. s. 39.

³ Пашуто В.Т. О политике папской курии на Руси (XIII в.). С. 65.

⁴ Большакова С. А. Папские послания галицкому князю как исторический источник. С. 125

⁵ Włodarski B. Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII wieku. s. 40.

Казимир Куявський, чиї стосунки з Орденом з другої половини 40-х рр. дедалі більше охолоджувалися у зв'язку з конфліктом із-за любавської землі. Можливо, що тоді почався ятвяжско-литовський конфлікт, що означало розпад загального балтського блоку. Оскільки ятвяги були балтами, Литва, що переросла в ході боротьби за незалежність з конфедерації земель у державне утворення, стала грати одну з ключових ролей у «ятвязькому питанні». Одночасно продовжувала посилюватися роль Ордену, який продовжив експансію на балтські землі.

РОЗДІЛ II.

Ятвязькі землі в 50-60-х рр. XIII ст.: між Орденом, Руссю та Литвою.

На початку 50-х років XIII ст. питання про входження Ятвягії до однієї з протиборчих сторін виявилось тісно пов'язане з русько-литовськими відносинами. Наприкінці 1248 р. литовський князь Міндовг зробив рішучий крок щодо зміцнення свого становища, захопивши землі своїх племінників Товтивіла та Ердивіла. Прагнучи не допустити його подальшого посилення, у конфлікт за Товтивіла відразу втрутився галицький князь Данило Романович¹.

Ця міжусобна війна означала остаточну ліквідацію договору 1219 р. Однак успіх виявився не на боці русько-жемайтської коаліції, і Товтивіл вважав для себе вигіднішим піти в Ригу і хреститися. У свою чергу Міндовг

¹ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. С. 371-372

також вирішив використати у своїх інтересах лівонське відділення Ордену, звернувшись до нього з аналогічним проханням про хрещення¹. На той час політичні амбіції прусського архієпископа Альберта призвели до конфлікту з Орденом. В результаті 27 вересня 1250 р. він був позбавлений своєї посади легата в Пруссії, Лівонії та Естляндії. Проте вже 24 лютого 1251 р. у Ліоні було укладено угоду між ним та ландмейстером Ордену в Пруссії та Курляндії, згідно з яким сторони взаємно пробачили один одному всі образи, і Альберт визнав права Ордену на дві третини земель Пруссії та Куронії разом із їхніми десятинами. Цією угодою, яку затвердив папа, Ордену вдалося остаточно видалити Альберта з Пруссії. Хоча як компенсацію він отримав сан ризького архієпископа, він вочевидь програв Ордену політично².

На фоні цих подій папа Інокентій IV був зацікавлений у проведенні активної політики в прибалтійському регіоні, передусім через небезпеку нового монгольського вторгнення. У липні 1251 р. він видав серію булл, якими Міндовг, «найсвітліший король Литви», узяли під захист апостольського престолу, а його країну - у володіння престолу св. Петра. Єпископу Кульма було віддано розпорядження коронувати Міндовга³. Влітку 1251 р. Міндовг разом зі своєю дружиною Мартою був хрещений, а через два роки, в липні 1253 р. урочисто коронований як король Литви єпископом Кульма Гейденріхом. При коронації був присутній магістр Лівонії Андреас фон Штірланд. Цим Міндовг домогся від Ордену легалізації свого статусу як повноправного володаря всієї Литви, визнаної католицькою державою⁴.

Після хрещення Міндовга Товтивіл був змушений тікати з Риги і знову взяти бік Данила Романовича. І Товтивіл, і його союзник Вікінт активно використовували у боротьбі з Міндовгом ятвягів та жемайтів, яких наймали за гроші. Участь ятвягів в усьобиці пояснюється, очевидно, позицією частини

¹ Gudavicius E. Kryziaus karaipabaltijje ir Lietuva XIII amzive. p. 108-110.

² Gudavicius E. Kryziaus karaipabaltijje ir Lietuva XIII amzive. p. 111.

³ Forstreuter K. Die Gründung des Erzbistums Preussen 1245/1246 // Jahrbuch der Albertus-Universität. 1960. Bd. 10. s. 13-15.

⁴ Regesta Lithuaniae ab origine usque ad Magni Ducatus cum Regno Poloniae Unionem. Warszawa, 1930. T.I. p. 49-50.

ятвязького нобілітету, яка була стурбована надмірним посиленням позицій Міндовга.

Практично одночасно з коронацією, у липні 1253 р. Міндовг уклав угоду з Тевтонським орденом у Лівонії. За договором брати Ордену зобов'язувалися надавати Міндовгу «допомогу проти ворогів наших та віри». За це Міндовг передавав «у спадкове володіння» Ордену окремі території Жемайтії та Ятвягії: «половину Рассеуне, половину Лукові, половину Бетегалле, половину Єрегаллі, половину Дейнові, всю Кулену, всю Карсову, всю Красу, всю Недерову, всю Вайце та Ванге»¹. Даний акт між Міндовгом та орденом має певну історіографію. При аналізі акта було зроблено висновок, що у його формулярі присутні обороти, характерні для згаданої вище серії булл від 17 липня 1251 р. При чому деякі обороти акту пожалування зустрічаються в буллі, адресованій єпископу Кульму, але відсутні в інших. Крім того, преамбула акта має відповідності в деяких папських буллах, а також документах папських легатів, адресованих лівонському відділенню Ордену. Звідси випливає, що під час укладання договору зразком служили булли папи, адресовані як самому Міндовгу, так і єпископу Кульма, а над його редагуванням працювали люди з оточення єпископа Кульма і лівонського магістра. Можливо, договір фіксував письмово вже дану раніше Міндовгом усну згоду на передачу земель Ордену².

Ці деталі укладання угоди є досить важливими, оскільки вона безпосередньо порушувала ятвязьке питання. Ятвязькі волості, перелічені в договорі, а саме Дайнові (в даному випадку волость), Ванге, Вайце та Вайссе, належали до земель ятвязького племінного угруповання дейнові, сусіднього етнічним литовцям. Якщо щодо Дейнове, Ванге і Вайце можна припустити підконтрольність їх Міндовгу, що підтверджується втечею Товтивіла з Ятвягії, цього не можна сказати про Надровію і частини жемайтських земель. Мабуть

¹ Maleczyński K. W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253-1261 // Ateneum Wileńskie. 1936. T. 11. s. 17-19.

² Maleczyński K. W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253-1261 // Ateneum Wileńskie. 1936. T. 11. s. 19.

Міндовг свідомо передав Ордену те, що йому не належало, отримавши статус християнського королівства для Литви і міжнародне визнання в європейській політичній системі¹.

Посилення Міндовга ставило під загрозу інтереси Данила Романовича. Однак поки що він не міг нічого зробити, оскільки в 1251 р. був поглинений боротьбою за австрійську спадщину, де безуспішно намагався підтримати свого сина Романа (одруженого з Гертрудою Баденберг, спадкоємицею герцога Фрідріха II) проти Отакара II. Крім того, в 1252 р. він розпочав боротьбу з монголами і був зацікавлений у мирі на західних кордонах². Саме в цей момент голосно заявив про свої претензії на землі балтів Казимир Куявський. Для цього він звернувся до курії. З послання Інокентія IV від 19 травня 1253 р. випливає, що князь Казимир повідомив папу (ймовірно, ще на початку року) про те, що з його володіннями межує населена язичниками «земля, яка звичайно йменується Полексія», жителі якої охоче звернулися б у християнство, якби князь взяв їх землі під свою опіку. Папа висловив схвалення діям Казимира і дозволив йому взяти під опіку тих, хто добровільно погодиться «сприйняти через хрещення християнську віру». Одночасно практично аналогічна булла - в ній говорилося про якісь «язичницькі землі», не названі конкретно - була адресована Болеславу Стидливому³. Однак, не бажаючи відштовхувати від себе Орден, папа спеціально обмовився, що згода не дає права порушувати раніше даних Ордену курією привілеїв, згідно з якими останній отримував пруські землі, завойовані зброєю. Того ж дня була видана булла на адресу Опізо з Месени як папського легата, щоб приєднати «землю, яка називається Галіндія, і всі інші язичницькі землі, які Казимир зможе собі підпорядкувати». Аналогічна булла була видана і для краківського князя, тільки мова в ній йшла загалом про язичницькі землі⁴.

¹ Latkowski J. Mendog. Król litewski (ok. 1203 - 12 sierpnia 1263). Kraków: Avalon, 2018. p. 39-40.

² Грушевський М. Хронологія подій галицько-волинського літопису // Записки Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка. 1901. Т. 41. Кн.3. С. 50.

³ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 225

⁴ Marzec A. Bolesław V Wstydlivy (w:) Piastowie. Leksykon biograficzny. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999, p.235.

Таким чином, як випливає з тексту булл, Казимир та Болеслав посилалися на звернення до них ятвягів та галиндів. Цілком ймовірно, воно могло мати місце. Частина нобілітету вказаних земель, вбачаючи для себе безпосередню небезпеку з боку Ордену, що впритул наблизився до їхніх кордонів, а також певною мірою з боку Русі та Литви, могла розцінити «опіку» з боку Казимира та Болеслава як «менше зло». Подібна позиція могла виходити з певних традицій відносин з їхнім батьком, Конрадом Мазовецьким, а також з того, що володіння цих князів були далеко від Ятвягії та Галіндії. Обидва князі становили для нобілітету цих земель набагато меншу небезпеку, ніж Орден чи Галицько-Волинська Русь¹.

Як вже зазначалося вище, активність Міндовга, а до того ж ще й Казимира, вимагала від Данила Романовича рішучих заходів для відновлення свого впливу в ятвязьких землях, які він розглядав як свою традиційну сферу впливу. Спосіб протистояти їхнім претензіям могла підказати Данилові коронація Міндовга. Настав час згадати про пропозиції папи, зроблені кілька років тому. Нове зближення з курією після тривалої перерви (1248 - 1252 рр.) ґрунтувалося на взаємному інтересі. Рим прагнув ліквідувати вплив монголів у Східній Європі і вирішити проблему язичницьких племен Пруссії і Литви². Галицько-Волинська Русь набувала особливого значення як держава, що знаходиться на стику «європейської» і «монгольської» зон впливу, і грає самостійну роль. У зв'язку з цим, папська курія була готова визнати за Данилом королівський титул, забезпечити дотримання прав його роду на владу в Галицько-Волинській Русі та укласти церковну унію із збереженням православного обряду. Зі свого боку Данило Романович потребував допомоги у боротьбі з монголами та правовому закріпленні фактично належавших йому володінь - у тому числі й тих пруських земель, на які він претендував³.

¹ Powierski J. Stosunki polso-pruskie do 1230 r. zszczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdarskiego. Toruń, 1968. p.247.

² Чекин Л. С. «Описание земель», анонимный географический трактат второй половины XIII века// Средние века. М., 1993. Вып. 56. С. 210.

³ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201-1264). Biografia polityczna. Kraków : Avalon, 2012. p.201-202.

У результаті восени 1253 р. Данило Романович коронувався в Дорогочині, прийнявши корону з рук папського легата Опізо з Месени. Згідно з повідомленням літопису, схилиючи Данила до коронації, Опізо обіцяв йому «допомогу від папи». Остаточне ж рішення було прийняте Данилом після того, як до нього звернулася «мати його і Болеслав і Семовіт і бояри Лядські»¹. Отже, перед коронацією Данило Романович домігся від польських князів конкретних зобов'язань про допомогу проти «поганих», під якими могли розумітися як монголи, так і балти. У цьому сенсі подальша участь польських князів у походах Данила Романовича на ятвягів була обумовлена зобов'язанням щодо військової допомоги, наданим ними при коронації.

Коронації Міндовга та Данила Романовича стоять у безпосередньому зв'язку з їхніми територіальними претензіями, у тому числі і на Ятвягію. Проведені майже синхронно, вони стали наочним втіленням певного політичного курсу, проведеного обома суверенами та прагненням ототожнити цей курс із політичною лінією римської курії. Таким чином, обидва прагнули легітимізувати свої політичні доктрини, ввівши їх у контекст одного із напрямів європейської зовнішньої політики XIII ст. Але це було зовсім не результатом глибоких особистих устремлінь учасників політичної гри, а скоріш політичним ходом, хоч і розрахованим на певну політичну перспективу. Слід також зазначити, що і надалі, навіть після розриву з курією, Данило Романович титулувався королем. Автор «Літописця Данила Галицького» з моменту коронації весь час вживає стосовно нього титул «король», і лише автор другий частини пам'ятника відступає від цього, повертаючись до титулу "князь"². Літописна розповідь про коронацію в Дорогочині злита в єдине ціле з розповіддю про зиму 1253-1254 рр., що відзначилась походом на ятвягів. Мабуть, похід був покликаний безпосередньо намаганням закріпити претензії на ці землі. Данило Романович

¹ Зема В. Східна політика папи Інокентія IV і коронування Данила Романовича // Україна в Центральній Східній Європі. 2021. Вип. 19—20. С. 38.

² Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. 1941. Т. 12. С. 230.

вважав Дорогочин, що розташовувався на русько-ятвязькому прикордонні, будучи ключем до Ятвягії, своїм спадковим володінням (вотчиною).

В результаті згаданого походу частина ятвязьких нобілів висловила готовність підкоритися «королю Русі», що одразу ж викликало невдоволення поляків, які «виповнилися заздощами і лестощами, почали прийняти поганим»¹. Данило з властивою йому рішучістю відразу виправив ситуацію, «повів воювати землю Ятвязьку»². Проте цей неприємний для Данила інцидент наочно продемонстрував, що русько-польська дружба базується на негативній основі і задоволення претензій однієї зі сторін може бути зроблено тільки за рахунок іншої. У будь-якому випадку цей похід ще не призвів до підкорення Ятвягії. Але відразу після нього Данило Романович «піду на війну на Литву на Новгородок»³.

Після врегулювання конфлікту Роман Данилович, який повернувся в 1254 р. з Австрії, отримав «Новгородок від Міндога» і Слонім, Волковиськ «і всі міста» від сина Міндовга Войшелка, що перейшов у православ'я. Цим було встановлено контроль над великою територією, що безпосередньо межувала з Ятвягією. Зовні це виглядало встановленням васальної залежності від Войшелка, але останній став ченцем, а церковна організація у Галицько-Волинській Русі жорстко контролювалася Данилом Романовичем⁴. Міндовг, очевидно, був змушений змиритися з подібною ситуацією.

В даний момент для Данила Романовича головним було закріпити за собою права на ятвязькі землі в очах малопольського та мазовецького князів та Ордену, а також покласти край домаганням Казимира Куявського і, частково, Міндовга. Ситуація ускладнювалася спробами проникнення в Ятвягію католицьких місіонерів. Але поки що політична ситуація давала Данилові добрі шанси переламати перебіг подій на свою користь. Земовіт і Болеслав Стидливий не мали достатньо коштів для реалізації своїх політичних

¹ Там само. С. 231.

² Літопис руський. К.: Дніпро, 1989. С. 82.

³ Там само. С. 89.

⁴ Літопис руський. К.: Дніпро, 1989. С. 83.

амбіцій і тому були змушені слідувати за одним із наймогутніших князів. Земовіт вважав вигіднішим укласти союз із Данилом, Болеслав же приєднався до Казимира. Останній виявився досить сильним політиком, щоб успішно проводити самостійну лінію щодо ятв'язьких земель, вправно використовуючи для цього підтримку курії та граючи протиріччям інших сторін.

У той же час, договір з Міндовгом дозволив Ордену продовжити підкорення пруських земель, а також Жемайтії. Ще у квітні 1251 р. під час поділу земель між ним і вармійським єпископом Ансельмом згадувалася частина «Великої Барти». У травні 1254 р. Інокентію IV стало відомо про те, що брати Ордену «за сприяння пілігримів та інших тих, хто надав допомогу християнській вірі, прийняли під свою владу землю, яка зазвичай називається Великою Бартою вармійського дієцезу, а також землю, іменовану Галіндія»¹. Тепер вплив Ордену поширився на прикордонні землі Ятвягії, що надавало ситуації додаткову гостроту. Щоправда, Орден у Пруссії був насамперед зацікавлений у тому, щоб територіально об'єднатися зі своїм лівонським відділенням, тому головним напрямом його експансії стала Самбія².

При цьому брати Ордену зовсім не збиралися спокійно дивитися на те, як руські та польські князі намагаються освоїти ятв'язькі землі. У цій ситуації найрозумніше було укласти договір з одним із місцевих політичних блоків, обіцяючи передати йому частину пруської території в обмін на допомогу в її захопленні. Фактично Орден нічого не втрачав — адже ті землі, які отримували його союзники, вони ще мали завоювати, а як показали наступні події, ці угоди були переглянуті. Найбільш небезпечним для себе Орден вважав коаліцію Казимира та Болеслава. Ймовірно, це пояснювалося тим, що саме вони змогли домогтися папського підтвердження своїх прав на частину ятв'язьких та галиндських земель.

Зі свого боку, як згадувалося вище, у протидії домаганням Казимира були зацікавлені ще й Данило Романович з Земовитом. Більш того, Данило

¹ Там само. С. 84.

² Tillak K. Studien über Bruno v. Schaurburg und die Politik Ottokars II. v. Böhmen. Münster, 1959. s. 30-31.

цілком міг бути зацікавлений у тому, щоб чітко визначити сфери інтересів у Ятвягії. Гарною можливістю для цього було укладання формальної угоди з Орденем. Дослідник В.Т. Пашуто вважав, що походи Данила на ятвягів відбувалися у зв'язку з необхідністю запобігти просуванню до кордонів Волині Тевтонського ордена. Але з викладеного вище випливає, що Данило в даний момент був набагато більше стурбований претензіями на Ятвягію польських князів¹.

У результаті наприкінці 1254 р. у Раценжі було укладено договір між Данилом із Земовітом та віце-ландмейстером Пруссії Бурхардом фон Хорнхаузенем. Орден виділив «у вічне володіння Данилові, першому королю рутенів, і найсвітлішому князю Самовиту, князю мазовецькому, та їхнім дітям третю частину землі Ятвязької, яку належить підпорядкувати імені Христа, з усіма правами та владою. За це кожного разу, як нам буде потрібна допомога проти цього варварського народу та будь-якого іншого, що воює проти віри християнської, вони нададуть нам свою допомогу та послуги. Ми домовилися зі згаданими нобілями таким чином, щоб вони не лише допомагали нам проти згаданих язичників, ворогів імені Христа, а й проти будь-кого, будь-якого заняття та положення, згідно з вищезазначеним, всіляко надавали допомогу. А ми, у свою чергу, вищезгаданим нобілям надамо допомогу проти тих, в боротьбі з ким вони допомагають нам»². Подібною третьою стороною міг бути лише Казимир. Скоріш за все, угода мала на увазі також протидію і Болеславу як ініціатору старань у курії³.

У договорі були чітко визначені кордони, що позначали претензії сторін на конкретні ятвязькі території. Ймовірно, сторони, що домовлялися, недостатньо добре знали географію Ятвягії. Цікавою є думка С. Куйота про те, що під «Поллексією» Казимир розумів лише ту частину Ятвягії, яка безпосередньо межувала з його володіннями. На південну частину

¹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 281.

² Матузова В. И. Назарова Е. Вказана праця. С. 367-368.

³ Wroblewski R. Problem jaciwieski w polityce Boleslawva Wstydliwego vv latach 1248-1264 // Zestzytu naukowe Uniwersitetu todzkiego, nauki humanistyczno-spoleczne. Seria 1. 1970. zs. 72. s. 10.

претендували Данило Романович та Земовіт, на що за підсумками рочензького договору погодився Орден¹. Таким чином, договір у частині, що стосувався Ятвягії, мав характер своєрідного протоколу про наміри і мав бути конкретизований після підкорення цієї землі.

Слід наголосити, що укладання подібного договору з Орденом про поділ Ятвягії стало логічним завершенням політичної лінії, що проводиться руськими князями щодо прикордонних з ними земель балтів і водночас найбільш рельєфним виразом її сутності. Одночасно Орден вів консультації з Казимиром. Мабуть, брати Ордену чудово розуміли всю гостроту ситуації, оскільки на переговори до Іновроцлава прибув сам великий магістр Поппо фон Остерна. Точна дата угоди невідома, але папа затвердив її буллою від 9 березня 1255 р. Відповідно договір було укладено наприкінці 1254 р. чи на початку 1255 р.²

Як показали подальші події, куявський князь зовсім не збирався відмовлятися від претензій на балтські землі, однак у ситуації кінця 1254 – початку 1255 рр. перемога виявилася не на його боці. Більше того, зважаючи на все, саме невдача Казимира і укладання русько-мазовецького договору з Орденом призвели до тимчасового відходу від Казимира Болеслава Стидливого.

Таким чином, через війну оформилися політичні блоки основних учасників політичної боротьби. Син Конрада, князь Мазовії Земовіт і Данило Романович (який уклав унію і коронувався), тобто князі, чиї землі межували з ятвязькими, вирішили укласти угоду з Орденом для їхнього спільного підкорення. Інший син Конрада, Казимир Куявський, який конфліктував зі своїм мазовецьким братом та Орденом, бачив шлях для реалізації своїх претензій на землі балтів у самостійних діях. За ним слідував Болеслав Стидливий. Для католицьких князів існував і важливий стимул у вигляді

¹ Матузова В. И. Тевтонский орден во внешней политике князя Даниила Галицкого // Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В. Т. Пашуто. М., 1999. С. 149.

² Wroblewski R. Problem jaciwieski w polityce Boleslavva Wstydlivwego vv latach 1248-1264. S.12.

політики римської курії — в середині XIII в. по Європі пройшла хвиля підйому хрестоносного руху, у зв'язку з чим папство запровадило додаткові збори щодо його фінансування. Уникнути їх могли лише землі, які самі наражалися на небезпеку зі сторони язичників або проводили щодо них військові акції¹.

Взимку 1254 – 1255 рр. відбулися два великі походи в пруські землі. Потужний опір самбів змусив Орден звернутися по допомогу до чеського короля Отакара. Вирішальним аргументом для нього стала, мабуть, необхідність репрезентувати себе як захисника християнства, що було необхідно для отримання підтримки папства на виборах римського імператора². Підсумком став похід у Самбію Отакара і Оттона бранденбурського, який завершився її підкоренням. Похід практично збігся з походом руських та польських князів у Ятвягію. Цей ятвязький похід виявився, мабуть, наймасштабнішим подібним заходом. За образним висловом літописця «була рать велика, як наповнити болота Ятвязька полком». Крім Данила романовича в ньому брали участь його сини Лев, Шварн і Роман, брат Данила Василько, Ізяслав Свислоцький, Земовіт Мазовецький. Крім того, використовувалася допомога Болеслава Стидливого, що можна пояснити наслідком його тимчасового відходу від союзу з Казимиром³.

Дата цього походу, який слід розглядати як прагнення Данила Романовича реалізувати рочензькі домовленості, досі є дискусійною в історіографії. Повідомлення про нього вміщено в літописі під 1256 роком, що дає деяким дослідникам підставу датувати похід взимку 1255 - 1256 рр. Однак слід підкреслити, що Данило Романович був зацікавлений у негайній реалізації прав на свої землі з боку ятвягів на земл. Відповідно похід мав відбутися у січні - лютому 1255 року. Достовірно також невідомо, чи була синхронність ятвязького та самбійського походу результатом зустрічі в Раченжі, але ймовірність цього припущення дуже висока.

¹ Там само. С. 6.

² Новиков А. С. Меч короля Богемии. Поход в Пруссию и основание Кенигсберга как элемент политической репрезентации Отакара II Пршемысла // Кенигсберг-Калининград: город, история. 2005. С. 24.

³ Gause F. Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen. Köln, Weimar, Wien, 1996. Bd. 1. s. 14-15.

Привертає увагу те, що Данило Романович фактично діяв разом із своїм недавнім противником Отакаром. Він був змушений до цього збігом обставин, проте ще в 1253 р. він, з аналізу міжнародної обстановки, міг припускати, що чеського короля можуть схилити до здійснення походу в Пруссію папські легати. У цьому випадку втручання Данила в боротьбу за Австрію мало однією з причин прагнення не лише підтримати свого сина, а й нейтралізувати Отакара II як можливого претендента на пруські землі.

Підсумком походу стало масштабне руйнування Ятвягії. Не підлягає сумніву, що цього разу русько-польські війська проникли в Ятвягію дуже глибоко, можливо, глибше, ніж під час усіх попередніх польських та руських одноосібних походів. Це, безумовно, мало викликати певне занепокоєння Ордену.

Ймовірно, між Данилом Романовичем та Земовітом існувала особлива угода, яка визначала розміри володінь кожного в захопленій частині Ятвягії. У літописі згадуються волості, підкорені Данилом як командувача русько - польським військом, але не говориться, з яких із них збирав данину його збирач Костянтин Положишил¹. Область Земовита повинна була примикати до візовинської каштелянії Мазовії. Відповідно на півночі вона сягала Навромеди, звідки її кордон йшов до Кам'яного Брода та Елька між Простками, через середину Райгрудського озера до витоків річки Нетти і далі цією річкою до боліт Бебжі (природного кордону Ятвягії на півдні). Цей район охоплював приблизно 1250 кв. км. Відповідно руські князі отримували область, пов'язану з Руссю через Гродно.

Включення на деякий час південних ятвязьких земель у сферу безпосереднього впливу Галицько-Волинської Русі значно розширило межі держави Данила Романовича. Це мало важливе значення й у боротьбі з сепаратистськими тенденціями місцевих князів - тепер Пінське князівство було міцно затиснуто між землями Романовичів, а його князі стали вірними

¹ Літопис руський. С. 83-87.

союзниками Данила¹. Проте успіхи Данила в зміцненні свого впливу в ятвязьких землях створили ситуацію, потенційно небезпечну Ордену. Хоча їхнє підкорення було зроблено в легальних рамках, оформлених як укладанням формального договору про розмежування сфер впливу, так і прийняттям Данилом корони від понтифіка, але «король Русі» зовсім не поспішав закінчити процедуру укладання церковної унії. Фактично частина балтських земель опинилася під владою могутнього правителя, який все ще не приєднався до католицизму і не приступив до хрещення підкорених ним язичників. Цілком реальною була і перспектива розширення політичного впливу руських князів на сусідні з ятвязькими литовські та пруські землі. Бездіяльність курії можна пояснити тільки тим, що прийшов на початку 1255 р. на зміну Інокентію IV Олександр IV, що помер, відразу ж після свого обрання виявився втягнутим в інтригу з обранням нового римського імператора і не мав достатньо часу, щоб займатися ситуацією в Прибалтиці.

Казимир Куявський намагався протистояти зростанню впливу Земовіту. У 1255 р. він полонив його разом із дружиною, але незабаром звільнив, оскільки проти нього сформувалася коаліція Ордену, Данила та Пршемисла Великопольського².

Не збирався залишатися осторонь при поділі новопідкорених земель язичників малопольський князь Болеслав Стидливий. При цьому він переслідував і внутрішньополітичні цілі - успіх у підкоренні Ятвягії міг сприяти зміцненню його особистої влади для того, щоб досягти однієї з провідних ролей серед польських князів. Для цього він також прагнув заручитись підтримкою місцевого кліру, зацікавленого в активізації місіонерської діяльності в Ятвягії³.

Що ж до Казимира, його володіння не межували безпосередньо з Ятвягією, що ускладнювало доступ до її території. Можливо, Казимир

¹ Войтович Л. В. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба Короля Данила в науці, мистецтві, літературі (Матеріали міжнародної наукової конференції. 29-30 листопада 2007 р. Львів). Львів, 2008. С. 26.

² Великая хроника. С. 171.

³ Влодарский Б. Ятвяжская проблема в польско-русских связях X-XIII вв. // Международные связи до XVII в. М., 1961. С. 126.

планував діяти проти ятвягів із території Малої Польщі, але тоді він був змушений узгоджувати свої акції з Болеславом, про що свідчить його прагнення підтримувати з ним дружні стосунки. Що стосується руських володінь, що знаходилися між Малою Польщею і Ятвягією, то тут Болеслав, очевидно, розраховував на підтримку Данила Романовича, який формально схилявся до унії, тим більше, що попередні походи на ятвягів показали його зацікавленість у залученні польських князів на свій бік¹.

В травні 1255 р. Казимир зустрівся з Болеславом і Земовітом у Кракові, де, очевидно, сторони спробували виробити спільну політичну лінію щодо балтських (ятвязьких) земель. Болеслав міг зіграти роль посередника між двома братами, один із яких нещодавно тримав у полоні іншого. Зважаючи на все, активну експансію Ордену, який використовував тактику військового підпорядкування язичників, було вирішено протиставити організацію європейського хрестового походу у поєднанні з активною місіонерською діяльністю. Але вже влітку 1255 р. Болеслав звернувся до курії, повідомивши папу про набіги на Малу Польщу язичників. Вони продемонстрували, що проведення ефективної месіонерської роботи лише мирними засобами неможливе, тому польські князі спробували заручитися підтримкою римської курії для організації хрестового походу до Пруссії. І тут знову завойовані області мали відійти не Ордену, а полякам. Цьому сприяли зміни у самій курії - новий папа Олександр IV, зважаючи на все, слабо розбирався в особливостях ситуації в балтійських землях.

Відповіддю на звернення Болеслава стала булла від 6 серпня 1255 р., за якою «литовці і ятвяги та інші вороже налаштовані язичники» постійно роблять набіги на Польщу та сусідні провінції, вбиваючи і захоплюючи. в полон населення. У зв'язку з цим папа віддав розпорядження братові ордену міноритів Бартоломею з Чехії та іншим братам цього ордену розпочати у Польщі, Чехії, Моравії та Австрії «проповідувати та проголошувати слово

¹ Wroblewski R. Problem jacwieski w polityce Boleslavva Wstydlivwego vv latach 1248-1264. S.14.

хреста проти вищезазначених язичників». При цьому всім тим, хто побажав би взяти участь у поході, було обіцяно таке відпущення гріхів, як і за здійснення паломництва у Святу землю. Це означало проголошення спрямованого проти ятвягів хрестового походу, за своїм статусом прирівняного до походу до Палестини¹.

Оголошуючи хрестовий похід, папа порушив дві важливі монополії Ордену, що склалися на той час у звичай. Ще у вересні 1230 р. папа Григорій IX визначив «Магдебурзьку та Бременську церковні провінції, Польщу, Померанію, Моравію, Сурабію, Голштен і Готланд» як області, де мав проповідуватись хрест для Ордену. Таким чином, північно-східна Німеччина і польські землі стали своєрідним, що належав лише Ордену, резервуаром з якого він черпав ресурси для підкорення Пруссії. Крім того, проповіддю хреста для Ордену традиційно займалися не францисканці, а домініканці. Тепер же внаслідок дій папи для Ордену виникла реальна небезпека скорочення (а, можливо, й повного припинення) настільки необхідного припливу хрестоносців².

Щодо Данила Романовича, то навряд чи він зберігав свої позиції в підкорених ним ятвязьких землях досить тривалий час. У всякому разі, дані як про отримання систематичної данини з Ятвягії, так і про виконання ятвягами інших зобов'язань відсутні. Незважаючи на вражаючий розмах походу зими 1255 р. його політичні підсумки були набагато скромнішими і не привели до затвердження там руського впливу на тривалий термін. Данило Романович, успішно борючись у 1252 - 1257 рр. з раттю Куремси³, все більше обтяжувався союзом з римською курією. Це було пов'язано з відсутністю конкретної допомоги проти монголів та спробами втручання емісарів курії у справи Галицько-Волинської Русі. Зі свого боку папство так і не отримало остаточної згоди на укладання унії. У результаті угоду Данила з курією було остаточно

¹ Althamer B. Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. Forschungen zur Geschichte der kirlischen Unionen und der Mohammedaner und Heidemission des Mittelalters. Habelschwerdt (Schles.), 1924. s. 161.

² Войтович Л. В. Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // Проблеми слов'янознавства. Львів, 2010. Вип. 59. С. 57.

³ Літопис руський. С. 94-95.

ліквідовано. 13 лютого 1257 р. на його адресу було видано буллу, яка вимагала «присягнути у тому, щоб непорушно зберігати покору» папі. Одночасно єпископи Оломоуцький і Вратиславський отримали повноваження примусити руського короля до послуху під загрозою накладання церковного покарання¹. Відповідно до виданої у березні 1257 р. булли єпископ і клір Плоцька звільнялися від обов'язку утримувати папського легата, оскільки ця область систематично розоряється «прусами та іншими язичниками та схизматиками»². Це вже прямо свідчило про остаточний розрив відносин курії та Данила Ромновича, ініціатором якого був сам князь.

Саме в цей період польськими князями було зроблено серйозну спробу перехопити в Ордену ініціативу у справі підкорення пруських земель. У 1256 р. польська дипломатія провела в курії велику роботу з лобіювання своїх інтересів, що відбилося у низці булл. В одній із них папа просив архієпископа Гнезно підтримати проповідь «слова хреста» «проти язичників ятвягів», землі яких межують з володіннями Болеслава Соромливого. «Ті язичники повинні бути звернені в християнську віру», для чого курія надавала архієпископу дозвіл «поставити там когось єпископом», а їхня земля повинна була бути включена до складу однієї з місцевих єпископій або залишатися під юрисдикцією згаданого єпископа³. Данна обставина свідчить про те, що курія не мала точних даних про межі єпископальної юрисдикції в балтійських землях. Об'єктивною основою цього була відсутність чітких уявлень про місцезнаходження того чи іншого племені, а також мінливість кордонів, пов'язана з безперервністю процесу підкорення та навернення в християнство балтських племен. Аналогічна ситуація раніше мала місце і для Галіндії. Необхідність призначення в Ятвягію спеціального єпископа може бути пояснена тим, що Генріх в 1249 р. так і не був зведений в цей сан і залишив Прибалтику слідом за Альбертом. Це могло бути пов'язане з тим, що проповідь

¹ Горбач Т.С. *Inter pacem et bellum* : Польша і Німецький орден у XIII на початку XV ст. Київ, 2017. С. 120.

² Там само. С. 122.

³ Грушевський М. *Історія України-Руси*: в 11 т., 12 кн. Київ, 1993. Т. 3. С.44.

християнства в ятвязьких землях була небезпечною для життя. Крім того, місцеві церковні ієрархи та Орден сприймали незалежного ятвязького єпископа як конкурента та ставленика Альберта Суєрбеєра, який конфліктував із Орденем. Видання ряду булл могло бути ініційоване Болеславом Стидлигим. Виділення знову підкорених земель, насамперед галиндських і ятвязьких, у нову єпископію мало сприяти закріпленню його прав над ними¹.

Найбільш виразно плани польських князів виявилися в серії булл, виданих 5 січня 1257 р. Згідно з однією з них папі стало відомо, що язичники, що населяють землі Галіндія і Полексія, переданих папою Казимиру куявському на його прохання, «добровільно приймають християнство через хрещення». Це відбувалося ще тоді, коли легатом у цих областях був Опізо з Месени. На противагу цьому магістр і брати Ордену, замість того, щоб намагатися навернути язичників Пруссії за їхньою згодою, допускали при цьому «надмірне кровопролиття» і наполегливо ігнорували застереження легата. За це папа піддав Орден екскомунікації. Таким чином Орден зазнав серйозної поразки в дипломатичній боротьбі з Казимиром Куявським і формальною причиною цього стала саме його позиція в конфлікті через Ятвягію². Іншою буллою папа взяв Казимира і всіх, хто за закликом Бартоломея «прийняв знаки хреста» проти «литовців, ятвягів та інших язичників і схизматиків, які руйнують сусідні християнські землі», під свій захист і подарував їм відпущення гріхів як і тим, хто відправиться в Святу землю. Таким чином, Казимир зміг домогтися у курії підтвердження своїх прав на Ятвягію. Одночасно, відповідно до загальної практики хрестового походу, учасником якого він формально став, недоторканність його майбутніх володінь у Ятвягії гарантувалась авторитетом церкви як майно хрестоносця³.

Новостворене єпископство мало стати координаційним центром у веденні місіонерської роботи на прилеглих до нього балтських землях.

¹ Marzec A. Bolesław V Wstydlivy (w:) Piastowie. Leksykon biograficzny. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999. p. 203.

² Брянецв П. Д. История Литовского государства с древнейших времен. Вильна, 1889. С.302-303.

³ Powierski J. Stanowisko polityczne ksiązat polskich wobec ludow bałtyjskich i Zakonu krzyzackiego w okresie nasilenia najazdow liywewskich (1261-1263). s. 31.

Виходячи із становища Лукова (нині м. Ельк) на польсько-ятвязькому прикордонні, саме ятвяги мали бути тими «невірними», серед яких мав вести проповідь призначений єпископом Бартоломій. Місіонерська діяльність мала служити закріпленню впливу на землях, підкорених під час хрестового походу. Діяльність Ордену наочно продемонструвала виняткову ефективність при підкоренні земель язичників такої структури, як духовно-лицарський орден. Тому Болеслав Стидливий вирішив (як раніше Конрад Мазовецький) використати аналогічний інструмент у своїх цілях. Позбавлений через обмеженість своїх ресурсів можливості заснувати власний орден, він звернувся до тамплієрів. Вони мали захищати область Лукова від ятвязьких набігів і сприяти проповіді християнства та колонізації прилеглих до неї територій¹. Орден тамплієрів був тісно пов'язаний із польськими князями ще з середини XII ст. Хоча в липні 1249 р. папа затвердив за тамплієрами в Німеччині та Польщі всі набуті ними досі права та свободи, це не поширювалося на землі, які вони могли отримати надалі. Стан джерел не дозволяє встановити точну дату появи братів Ордену Храму в Лукові. Ймовірно, ще в 1254 р. їх там не було, інакше вони були б згадані вже за першої спроби заснування єпископства. Їхнє запрошення могло статися після литовських набігів 1255 р., тобто у 1256 р.²

Як впливає з булли, Болеслав уклав договір безпосередньо з магістром орденської провінції «Німеччини та слов'янських земель», а не з великим магістром ордену. Це свідчить про те, що тамплієри не надавали новому бальязу великого значення. Для ордену, що перетворився в XIII ст. в міні-імперію з великою мережею філій по всій Європі і Святій землі, Луков був лише одним прикордонним володінням, що не відігравало практично ніякої ролі. Однак сам факт появи братів наймогутнішого на той момент духовно-

¹ Там само. С. 33.

² Kuhn W. Ritterorden als Grenzhüter des Abendlandes gegen das östliche Heidentum // Kuhn W. Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung. Köln, Wien, 1973. s. 345.

лицарського ордена на прикордонні земель, які Орден уже звик вважати своїми, у майбутньому міг призвести до їхнього взаємного конфлікту¹.

Програму подальших дій Болеслав, Казимир і Земовіт могли обговорити під час з'їзду у Корчуні, де зустрілися 2 березня 1257 р.² У свою чергу Орден зробив ряд енергійних кроків для стабілізації свого становища. 16 травня його віце-магістр Герхард фон Хірцберг апелював у суперечці з Казимиром до єпископів Самбії та Куявії. У його посланні прямо йшлося про те, що причиною скарги, яка схилила Опізо до ініціювання процедури відлучення, став конфлікт через «землі, які називаються Полексія (Polexia) і Галіндія (Galandia)»³. Він також стверджував, що раніше Казимир відмовився на користь Ордену від усіх прав, які отримав від папи щодо цих земель, але тепер відмовився дотримуватися цієї угоди. Апеляція до куявського єпископа Воліміра пояснювалася тим, що на той час він перебував у конфлікті з Казимиром і тому був налаштований недоброзичливо до нього⁴.

Цілком ймовірно, що аналогічна апеляція була передана в курію. Поки що брати - мінорити продовжували енергійну проповідь хрестового походу. Їх старанність іноді ставала надмірною, на що звернув увагу папа, буллою від 16 червня 1257 р. заборонивши звільняти тих, хто прийняв хрест «проти литовців, ятвягів та інших язичників» від їхньої обітничі за гроші. Однак ця вимога не поширювалася на Орден, який допускав заміну безпосереднього виконання хрестоносної обітничі грошовим внеском. Зрештою Орден опинявся у вигіднішому становищі, ніж польські князі. Тому, бажаючи збільшити чисельність хрестоносців, вони не робили винятків ні для кого. Земовіт мазовецький, підтвердивши привілеї мазовецької церкви, звільнив її людей від участі у хрестових походах⁵.

¹ Див.: Саєнко А. Перші командорства тамплієрів на польських землях: причини та час появи // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, №156(1), 2023, С. 31-36.

² Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873. С. 105.

³ Там само. С. 106.

⁴ Powierski J. Sprawa Prus i Jacwiezy w polityce Zakonu Krzyackiego i polskiech w okresie po ugodzie wloctawskiej z 4 sierpnia 1257 roku. s. 100.

⁵ Там само. С. 257.

Єпископ Бартоломей доклав багато зусиль, щоб надати хрестовому походу якомога ширшого характеру. Буллою від 5 квітня 1257 р. папа надав йому (ймовірно, у відповідь на його прохання) право звільняти від церковних покарань тих, хто прийняв хрест «проти литовців, ятвягів та русі, а також інших язичників та схизматиків». Очевидно, це формулювання відображало прагнення польських князів використовувати хрестоносців у разі можливої протидії галицько-волинським князям. Папу не бентежила тавтологія у позначенні ворогів «істинної віри»: під «схизматиками» могли матися на увазі лише руські, які в цій же булі були згадані окремо. Клаузула, що зараховувала до ворогів віри як балтів, а і русь, вживалася й надалі, що дозволяє говорити про її стандартний характер¹. Великою мірою завдяки Бартоломею хрестовий похід перетворився на польську авантюру для протидії Тевтонському ордену. При цьому францисканці виступили суперниками домініканців, а німецька гілка ордену тамплієрів стала суперником Тевтонського ордену. У цих умовах Бартоломей цілком міг стати духовним вождем походу, а після прибуття до Польщі єпископом-місіонером на зразок Альберта в Лівонії. Тамплієри в цьому випадку цілком могли б стати чимось на кшталт ордену мечоносців².

Однак цим планам польських князів не судилося збутися. 27 червня було видано буллу, адресовану пріорам ордену міноритів у Німеччині. Відповідно до неї «слово хреста» тут могло тепер проповідуватися тільки тими братами, які будуть визначені для цього великим магістром Тевтонського ордену. Її поява фактично означала кінець планів польських князів щодо організації хрестового походу, оскільки контроль над потоком хрестоносців опинився в руках Ордену. Вирішальним чином перебіг подій на його користь змінився на початку серпня 1257 р. Буллою від 6 серпня папа звільнив Орден «від інтердиктів і екскомунікацій» і розпорядився, щоб у всіх землях, де

¹ Gudavicius E. Kryžiaus karaipabaltijje ir Lietuva XIII amzivje. p. 122.

² Саєнко А. Перші командорства тамплієрів на польських землях: причини та час появи // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, №156(1), 2023, С. 35.

проповідувався хрест проти литовців і ятвягів, це відбувалося не на шкоду Ордену¹.

Таким чином, лобістські зусилля Ордену в курії виявилися ефективнішими, ніж його конкурентів. Такою була відповідь орденської дипломатії на польську акцію, яка мала на меті підпорядкування Ятвягії та областей, що примикали до неї. Це також означало ліквідацію планів як хрестового походу Бартоломея, так і його єпископства в Лукові. Було остаточно перекреслено плани куявського і малопольського князів домогтися територіальних надбань у балтських землях шляхом поєднання методів хрестового походу з проведенням місіонерської роботи. Із цього моменту ім'я Бартоломея назавжди зникає з джерел. Щодо тамплієрів, то вони якийсь час ще залишалися в Лукові, але сліди їхньої діяльності там не збереглися в джерелах².

Зміна пріоритетів курії була не в останню чергу продиктована небезпекою нового вторгнення монголів, у відбитті якого Орден, на думку папи, мав зіграти одну з вирішальних ролей. Це змусило Казимира та Земовита піти на переговори з останнім. Казимира також турбувало посилення Болеслава Благочестивого, який на той час об'єднав у своїх руках великопольські землі і міг спробувати опанувати частину споконвічно куявських територій. На нього могла також вплинути і звістка про укладання Орденем дворічного перемир'я з жемайтами, внаслідок чого він отримав свободу дій на теренах Пруссії³.

У результаті 4 серпня 1257 р. Казимир і Земовіт змушені були укласти у Вроцлавці нові договори з Орденем. Земовіт від свого імені та імені своїх спадкоємців відмовився від домагань на «всі землі або спадщини, якими згадані брати Ордена володіють, і землі, які завоюють військовими зусиллями, або будуть у майбутньому законно володіти». Він також відмовився від

¹ Boockmann H. Der Deutsche Orden 12 Kapitel aus seiner Geschichte. Beck, München 1999, p.45-46.

² Gudavicius E. Kryziaus karaipabaltijje ir Lietuva XIII amživje. p. 123.

³ Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873. С.56.

претензій до Ордену за порушення орденськими загонами кордонів Мазовії. Казимир також дав аналогічне зобов'язання «щодо нас і нащадків наших, що будь-які землі чи спадщини, які згадані брати Ордену мають у володінні, і землі, які шляхом військового захоплення або на підставі яких-небудь інших прав будуть у майбутньому володіти, не порушуватимемо жодним чином». Крім цього, Казимир відмовився від претензій на землю сасів. Орден також зобов'язався виконати договір щодо любавської землі, з чого випливало, що ця угода, укладена раніше, ще не була виконана¹.

Орден, отримавши в свої руки контроль над паломниками — хрестоносцями, що збиралися в похід, вирішив використати сприятливу для нього політичну кон'юктуру для подальшої експансії. Пілігрими, які прийняли на рубежі 1256 - 1257 рр. обітницю здійснити до Пруссії збройне паломництво (його термін за загальним правилом становив один рік), ще не могли його виконати. Так як «проповідь хреста» для Пруссії і Лівонії тривала, потік хрестоносців повинен був наростати протягом усього 1257 р. Хоча в даний момент пріоритетним завданням було підпорядкування жемайтських земель, Орден не збирався повністю припиняти експансію в Ятвягію. У квітні 1259 р. папа Олександр IV сповістив єпископа Помезанія Ернеста про те, що, згідно з повідомленням магістра і братів Ордену в Пруссії, деякі «сини зла завдали шкоди, захопили особисте майно і багаторазово чинили інші насильства і перешкоди новонаверненим тієї землі». Єпископ повинен був під загрозою церковного покарання змусити винних до відшкодування збитків і надалі убезпечити пілігримів від такого роду зловживань. Цими «синами зла» були, безперечно, Казимир Куявський та Святополк Гданський, які взимку 1258-1259 рр. могли перехопити деякі групи хрестоносців². Зважаючи на все, саме з цим і пов'язана невдача планованих Орденем походів у Ятвягію. Правда, цим хрестоносцям в якомусь сенсі пощастило, оскільки взимку 1258 р. на території

¹ Powierski J. Stanowisko polityczne ksiązat polskich wobec ludów bałtyjskich i Zakonu krzyżackiego w okresie nasilenia najazdów liwowskich (1261-1263). s. 30.

² Powierski J. Ksiezeta Polski i Zakon Krzyzacki a problem baltyjski w okresie od schylku 1258 do polowy 1260 roku. s. 371.

Ятвягії вони цілком могли зіткнутися з монголами¹. У будь-якому разі неможливість проведення, через дії Казимира, походу на Ятвягію слід віднести на час до початку другого прусського повстання (1260 р.).

У той самий час справи Ордену у Жемайтії йшли не дуже вдало. Підписане (багато в чому завдяки політиці місцевого нобілітету) у 1257 р. дворічне перемир'я мало лише слабкий вплив на ситуацію. Набіги жемайтів на орденські землі тривали і в середині 1259 р. під час походу в Куронію Орден зазнав серйозної поразки². Через війну влітку - восени 1259 р. військово-політичне становище Ордену погіршилося. Однак Казимир не зміг цим скористатися, оскільки на цей момент проти нього склалася коаліція польських князів на чолі з Болеславом Великопольським, що було пов'язане з конфронтацією через спірні польські території. Тоді ж князь увійшов у конфлікт із єпископом Влоцлавка Волимиром і тому не міг розраховувати на його підтримку. До цього додалися міжнародні ускладнення. Болеслав був тестем угорського короля Бели IV, Казимир був схильний до взаємодії з противником Бели, королем Чехії Отакаром³, у землях якого кількома роками раніше проповідувався хрестовий похід проти литовців і ятвягів і який, мабуть, сприяв цій агресивній політиці. Активні військові дії ворожа Казимиру коаліція у складі Болеслава Благочестивого, Болеслава Сидливого, Земовіта Мазовецького та Романа Даниловича Галицького почала у жовтні 1258 р. Казимир, змушений зважати і на наявність внутрішньої опозиції, був змушений наприкінці листопада піти на поступки. У результаті вже до кінця 1258 р. він опинився в політичній ізоляції і пішов на союз зі Святополком Поморським⁴. У зв'язку з цим Казимир не міг брати активну участь у балтійських справах.

Міндовг на тлі розглянутих подій перебував з Орденем у союзних відносинах, хоча його мало турбувати зростання внутрішньої опозиції, в силу

¹ Там само. С. 373.

² Пашуто В. Т. Образование Литовского государства, С. 407.

³ Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873. С.67.

⁴ Powierski J. Die Stellung der pommerellischen Herzöge zur Preußen-Frage im 13 Jahrhundert, s. 126-127.

формальної приналежності Міндовга до християнської віри, яка мала язичницьке забарвлення і підтримувала Жемайтію, що стало головною метою Ордену. Одним із способів купити лояльність литовського нобілітету стала зовнішня експансія, яка одночасно сприяла розширенню сфери литовського впливу, у тому числі за рахунок руських земель. У березні 1255 р. папською буллою за Міндовгом утверджувалися права на відвойовані у Русі землі¹. Мирні відносини з галицько-волинськими князями поки що зберігалися, але восени 1255 р. були затьмарені неприємним інцидентом, коли надіслані на допомогу Данилу Романовичу литовці з-за відсутності здобичі почали грабувати волинські землі².

Слід зазначити, що з проповіді в 1256 - 1257 гг. хрестового походу його об'єктом оголошувалися литовці та ятвяги. Тракткування периферії литовського королівства як об'єкта походу суттєво обмежувало інтереси короля Литви. У цих обставинах Міндовг потребував підтримки Ордену і вирішив виказати йому нове підтвердження своєї лояльності. У свою чергу Орден вимагав легалізувати свої права на Жемайтію і ті землі, які повинні були стати безпосереднім об'єктом його агресії. Тому відповідно до договору від 7 серпня 1259 р. Міндовг передав Лівонському відділенню Ордену «всю Денові, яку деякі також називають Ятвягією»³. Привертає увагу використання для позначення переданих земель топоніму «Дейнове» та його пояснювального трактування як «Ятвягія». Як зазначалося нами вище, ятвязькі землі позначалися литовцями саме як «дейнове», та її розшифровка в документі як «Ятвягії» пов'язана, безсумнівно, з необхідністю конкретизувати поняття, оскільки на той час саме останній топонім став загальновживаним у дипломатичній мові, що простежується за матеріалами папських булл. Тому тут «Дейнове» використовується як синонім «Ятвягії» у прямому сенсі слова. Особливо зазначалося, що частина ятв'язьких територій залишається

¹ Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873. С.69.

² Грушевський М. Хронологія подій галицько-волинського літопису // Записки Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка. 1901. Т. 41. Кн.3. С. 44.

³ Gudavicius E. Mindaugas. Vilnius, 1998. p. 121.

спадковим володінням самого Міндовга. Усі ятвязькі волості, що увійшли до нього, утворювали компактний район приблизно в міжріччі р. Чорна Ганча і верхів'я Шешупы. Ця область розчленовувала Ятвягию на частини, залишаючи Ордену волості Злина, Кіменов, Меруниска (крім Кресмен), які зрештою і були підкорені ним наприкінці 70 - початку 80-х гг. XIII ст.¹ Також привертає увагу включення Міндовгом у свій домен волості Кресмен, яку пізніше орденські джерела будуть показувати як належну нобілю Скуманду. Відповідно до повідомлення Галицько-Волинського літопису, під час одного з руського походів було вбито ятвязького нобіля «Скомондъ»². Включення Міндовгом земель цього роду у свій домен могло статися саме внаслідок загибелі згадуваного Скомонда.

Вочевидь, Орден вважав Міндовга єдиним хрещеним та коронованим за участю посадових осіб Ордену легітимним правителем балтських земель. У самому договорі про Міндовга йдеться як про короля, який отримав «королівську владу і всю справжню законність від заступництва апостолічного престолу»³. Однак наскільки були підконтрольні Міндовгу землі, які ним передавались Ордену? За договором Міндовг визнавався королем «всіх земель, які за допомогою Господа ним звільнені з темряви невігластва і визнані християнськими або, можливо, будуть звільнені в майбутньому»⁴. Досліджуючи згадані обставини слід виходити з того, що головним для Міндовга було ціною поступки частини балтських територій підтвердити свої права на ті землі, які він справді контролював або розглядав як сферу свого виняткового впливу. Тому текст цього договору можна розглядати як опис литовських територіальних домагань на цьому етапі.

Непрямий, але досить надійний аргумент для оцінки литовського впливу в Ятвягії можна отримати з повідомлення про набіг на Волинь литовців у 1255 р. Це були «люди Міндогові», але, судячи зі згадування ними своїх богів

¹ Там само. С. 122-123.

² Літопис руський. С. 96.

³ Gudavicius E. Mindaugas. Vilnius, 1998. С.122-123.

⁴ Там само. С. 125.

(«Андая і Дивірікса»)¹ нападники були ятвягами чи тяжіли, принаймні, до південно-литовської області. Якоюсь мірою про це може свідчити і включення Ятвягії у сферу земель, які зазнали руйнування при монгольському набігу на Литву взимку 1258 - 1259 рр. У 1258 р. Данило Романович здійснив похід на Волковиськ і Гродно, «ловляти ворога свого Войшелка і Тевтивіла». З цього випливає, що їхні володіння мали перебувати на прикордонні з Ятвягією, а можливо, і в ній самій. Войшелк був сином Міндовга і на той час, мабуть, підкорявся батькові. Політична орієнтація Товтивіла як його союзника мала бути аналогічною. Все дозволяє припустити, що Міндовг справді контролював (якщо не прямо, то опосередковано, через Войшелка і Товтивіла) частину тих ятвязьких земель, які безпосередньо примикали до східнолитовських і в етнічному сенсі були скоріше «литовськими», аніж «ятвязькими». Крім того, волость Кресмен перебувала у центрі ятвязьких земель, і тому включення її Міндовгом у свій домен може додатково вказувати те що, що він вважав Ятвягію своїм володінням².

До середини 50-х років. XIII ст. Міндовг справді мав певний вплив у Надровії, Скаловії та частині Ятвягії. У цьому договорі 1253 і 1257 рр. чудово доповнюються актом поділу пруських земель на єпископства в 1243 р., згідно з яким їхніми кордонами мали стати «литовські землі». Цим влада Міндовга над ятвязькими землями отримувала додаткову правову гарантію. Щоправда, через слабкість структури литовської держави, що перебувала на етапі становлення, значна частина ятвягів або фактично не залежала від Міндовга, або була йому ворожа³. Ймовірно, Міндовг свідомо залишив за собою ті землі, де його позиції були найсильнішими і передав Ордену ті, що лежали поза сферою його політичного впливу. Нічого не втрачаючи, він міг розраховувати на здобуття серйозних політичних дивідентів у вигляді допомоги Ордену для боротьби з «повсталими проти віри та церкви», тобто насамперед проти

¹ Літопис руський. С. 95.

² Gudavicius E. Mindaugas. Vilnius, 1998. С. 78-79

³ Там само. С. 80.

внутрішньої язичницької опозиції. Це повторювало положення договору 1253 р., але на відміну від останнього тут уже нічого не йдеться про обов'язок Міндовга надавати допомогу Ордену у разі нападу «ворогів віри». Міндовг явно не хотів дати залучити себе до боротьби з жемайтами, що загрожувало ускладненнями при сильній язичницькій опозиції його владі¹. Оскільки розглянутий договір складався Орденем, то логічно припустити, що від нього ж виходила ініціатива його укладання. Це мало статися у момент, коли Орден почав здійснювати походи безпосередньо на Ятвягію. Однак, потребує принаймні доброзичливого нейтралітету Міндовга до остаточного підкорення Жемайтії, Орден пішов на поступки, визнавши частину ятвязьких земель доменом литовського короля.

У той самий час Галицько-Волинська Русь дедалі більше підпадала під владу монголів. Ще в 1258 р. темник Бурундай змусив Данила Романовича брати участь у спільному поході на Литву. У результаті відносини галицького князя з Міндовгом були остаточно розірвані. Роман Данилович, який брав участь у поході, був захоплений Войшелком у полон і хоча залишився живим, втратив свої володіння на литовсько-русько-ятвязькому пограниччі². Тепер будь-які дії Данила, його синів та брата розцінювалися б як спроба розповсюдження на сусідні території монгольського впливу. Похід 1258 р. зачепив і саму Ятвягію. Взимку 1259 – 1260 рр. Василько Романович, а також Лев та Роман Даниловичі були змушені взяти участь у поході Бурундая до Польщі та облоги ним Сандомира. За даними «Великопольської хроніки» у цьому поході брали участь і «пруси»³.

Монголів і руських князів могли підтримувати й деякі литовські зағони, оскільки незадовго до цього Данило Романович зайняв Волковиськ, що відносився вже до Литви⁴. У будь-якому разі в результаті Мала Польща тимчасово перетворилася на противника галицько-волинських князів.

¹ Там само. С. 83.

² Щавелева Н. И. К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу // Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978. с. 312-313.

³ Gudavicius E. Mindaugas. Vilnius, 1998. С. 100.

⁴ Там само. С. 104..

Що стосується Ордену, то, незважаючи на укладення договору з Міндовгом і дрейф у його бік Земовіта, його не покидали побоювання щодо хиткості позицій у балтських землях. Про те, що вони мали під собою реальні підстави, свідчить була Олександра IV від 25 січня 1260 р. Вона ще раз підтверджувала права Ордену на язичницькі землі, які були ним підкорені¹.

Разом з тим, 1260-ті рр. стали новим етапом в зовнішній політиці європейських гравців навколо Ятвягії. Міндовг використав війну з Орденом для розширення сфери свого впливу. Його боротьба з Орденом об'єктивно служила передумовою для союзу з галицько-волинськими князями, але, впевнений у своїх силах, він вважав його зайвим. У 1262 р. литовці здійснили набіг на Волинь, але були розбиті². У 1263 р. Міндовг організував похід на брянського князя Романа. Однак у серпні 1263 р. він сам був убитий, що різко змінило розстановку сил і ускладнило ситуацію. У Литві розпочалася усобиця, перемогу в якій здобув син Міндовга Войшелк. Вирішальну допомогу в цьому йому надали Василько та Шварн Данилович. Можливо, що Войшелк повернув під владу галицько-волинських князів землі, які передав Роману Даниловичу ще в 1254 р. і які були втрачені останнім в 1258 р.³ Одночасно влітку 1264 р. помер Данило Романович Галицький. Його видатна особистість задавала тон всій руській політиці, попри відцентрові тенденції, носіями яких були його сини. Безсумнівно, що після смерті Міндовга мало відбутися ослаблення литовсько-ятвязьких зв'язків. Ймовірно, в ході усобиці частина ятвязьких нобілів прийняла бік Тройната, а частина – сторону Войшелка, який виступав провідником прогалицької політики. Хоча ця усобиця тимчасово загальмувала експансію проти Польщі, Болеслав міг побоюватися, що спадкоємці Данила Романовича не дотримуватимуться тарнавських домовленостей. Крім того, використання Войшелком руської допомоги у Литві давало Болеславу

¹ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. С. 408-409.

² Літопис руський. С. 100.

³ Пашуто В. П. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 292.

впевненість у тому, що Шварно, який раніше заявляв претензії на ятвязькі землі, не зможе нічого протиставити польській військовій акції.

Відомості про стан справ у самих ятвязьких і литовських землях за цей період уривчасті. У 1268 р. частина лицарства Куявії виступило проти князя Земомисла, будучи незадоволена його надмірною поступливістю братам Ордену. На той час влада Шварна Даниловича у Литві, навіть спочатку не дуже міцна, стала номінальною. Реальна влада належала групі нобілів, серед яких уже виділився Тройден зі своїми братами. Відтіснений від влади нобілітет був значною опозиційною силою. Найпростішим способом досягти внутрішнього спокою був напрям протестної енергії нобілітету на організацію набігів на сусідні землі. Цьому сприяло і ослаблення Ордену під час прусського повстання; також це відповідало і зовнішньополітичним поглядам самого Тройдена. Як показують подальші події, він повів активну боротьбу з усіма, хто претендував на землі, що перебували у сфері литовського впливу як з Орденом, так і з руськими князями, одночасно продовжуючи розширення цієї сфери.

РОЗДІЛ III

Ятвягія в останній третині XIII ст.: завершальний період ліквідації незалежності ятвязьких земель.

Тройден формально «нача княжити» у Литві після смерті в 1269 р. Шварна Даниловича¹. Поруч із консолідацією влади у Литві основним напрямом проведеної ним політичної лінії було поширення литовського впливу на сусідні території та активна боротьба з небалтськими сусідами. Ятвязькі землі знову стали об'єктом суперництва.

У 1273 р. Володимир Василькович «заратися з Ятвязі»² і не пішов, як Лев і Мстислав Данилович «на допомогу» Болеславу Благочестивому, що воював з поморським князем Варциславом. В 1273 - 1274 рр. Лев, Мстислав та Володимир послали на ятвягів своїх воєвод, які «взявши Злину». Літописне оповідання дуже лаконічне, але привертає увагу те, що ятвяги «не смеша битися» з воєводами галицько-волинських князів. Літопис фіксує унікальну подію - приїзд після закінчення походу до руських князів ятвязьких нобілів, які «мир просять собі», отримавши який «раді биша Ятвязе про мир»³. Похід цей був, мабуть, був викликаний прагненням поставити під контроль частину Ятвягії напередодні домагань з боку польських князів і Тройдена. Візит ятвязьких нобілів був викликаний значним послабленням ятвягів та їх бажанням забезпечити собі міцний тил на період боротьби з Орденом, який у міру задушення прусського повстання дедалі більше зміцнювався на захоплених ним землях. Характерно, що руські князі намагалися тепер претендувати лише на Злину як на найближчу до своїх кордонів волость

¹ Літопис руський. С. 99-100.

² Там само. С. 100.

³ Там само. С. 101.

Ятвягії. Як видається, мир із нобілями Зліни мав своєю умовою припинення ними набігів на Волинь та зобов'язання сплачувати данину. Однак якщо остання умова і була реалізована, вона залишилася одноразовим актом і не мала систематичного характеру. У всякому разі, в джерелах даних про це немає, і навряд чи доводиться говорити про довгострокове підпорядкування ятвягів. Цьому могла б сприяти місіонерська робота в ятвязьких землях православної церкви, але вона була більш ніж скромною.

У червні – липні 1273 р., одночасно з боротьбою проти Ордену на Західній Двіні, литовці Тройдена «безжально спустошили землю Любліна». Зважаючи на все, Тройден вирішив скористатися сприятливим для себе моментом - бунтом малопольського лицарства проти Болеслава Сидливого. Цілком ймовірно, що в цій військовій акції взяли участь і ятвяги. Цей похід мав практично збігтися із згаданим руським походом на Ятвягію. Його цілі були аналогічні: здійснити каральну акцію як відплату за набіг і одночасно спробувати підкорити частину ятвязьких земель. Першою ятвязькою волостю на шляху польських князів мала бути саме Злина, незадовго до цього вже розорена галицькими військами.

На тлі внутрішньополітичної боротьби в Мазовії активну політику почав проводити Тройден. Литовський князь прагнув протиставити волинських і галицьких князів одне одному і цим взаємно їх послабити. Його метою були захоплення та утримання земель Чорної Русі. На русько-литовському пограниччі йшла безперервна війна невеликих загонів, у якій з литовського боку брали участь і ятвяги. У свою чергу Василько Романович активно воював із литовцями, прагнучи послабити владу Тройдена¹.

Зміцнивши свою владу, Тройден перейшов до активних дій. У 1273 р. він розпочав війну проти Льва Даниловича, «пославши городняни vele взяти Дорогичинь». Тим самим він позбавив Русь спільного кордону з Ятвягією, забезпечивши зручний пункт для набігів на Польщу. Ця акція була відповіддю

¹ Кордуба М. Болеслав-Юрій II: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави. Краків, 1940. С.29-30.

на похід руських князів у Ятвягію. Як видно, Тройден вважав утиск своїх інтересів настільки серйозним, що пішов навіть на розрив мирних відносин із Львом Даниловичем¹. Цим він ясно дав зрозуміти, що має достатні сили для збереження сфери свого впливу. Похід у відповідь руських князів, незважаючи на допомогу монголів Менгу-Тимура, виявився невдалим.

У 1276 – 1277 рр. спалахнув з новою силою русько-литовський конфлікт. Очевидно, Тройден, зіткнувшись у волинських землях із сильним опором, в умовах експансії Ордену в жемайтських землях, вважав за краще укласти мир з Галицькою землею для того, щоб забезпечити собі свободу рук для боротьби з Орденом². Саме в цей період у ятвязьких землях посилюється литовський вплив. Про це певною мірою може свідчити активна взаємодія ятвягів і литовців при набігах, що проявилася ще в 60-ті роки. За легендарним родоводом литовських князів, складеним літописцем XVI ст., спадкоємець Міндовгу якийсь князь Вид «додав з Деревські землі багато», а син Тройден «додав ятвяг». У білорусько-литовському літописанні міститься стандартна розповідь про те, що нібито Тройден підпорядкував собі ятвягів, князі яких вимерли, заснував у їхній землі місто Рай і став називатися князем «ятвезьким та доіновським»³. Ці свідчення можуть бути легендарним відображенням факту встановлення Тройденом контролю за частиною ятвязьких земель. Ймовірно, якась частина ятвязького нобілітету чинила опір Тройдену, але джерела, що дійшли до нас, про це мовчать. Таким чином, на початок 1280-х рр. значна частина ятвязьких земель міцно увійшла у сферу литовського впливу⁴.

Політична ситуація, в якій відбувалося безпосереднє підкорення ятвязьких земель, кардинально відрізнялася від 50-60-х років. Руські князі, які раніше були одними з головних суперників Ордену, вже не мали доступу до

¹ Там само. С. 32.

² Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1993. Т. 3. С. 76.

³ Летопись Археологического общества // ПСРЛ, 1980. Т. 35. с. 91-102.

⁴ Там само. С. 103.

Ятвягії, відокремлені від неї Литвою¹. До того ж вони були ослаблені взаємними усобицями та перебували у міцній (а не перманентній, як раніше) залежності від монголів. Усобицям були ослаблені і польські князі, які вже не мали сил для суперництва з Орденом. Тепер місце і тих, і інших зайняла Литва Тройдена, військовий і політичний потенціал якої зростав у міру включення до сфери її впливу сусідніх руських земель. Але етнічна основа цього державного утворення ще залишалася балтською, що давало хорошу основу для взаємодії з ятвягами. Воно було вигідно насамперед Тройдену, який отримував від імені ятвягів ударну силу для набігів. Хоча факт набігів підривав стабільність становища Ордену, необхідність підкорення Ятвягії диктувалося насамперед стратегічними міркуваннями. Отже, на кордонах з ще не підкореними до кінця землями Ордену знаходилася незалежна балтська конфедерація з яскраво вираженими агресивними намірами і ворожою Ордену Литвою. Ятвязькі землі виявилися буферною територією між орденськими та литовськими землями, без усунення якої було неможливе проведення військових операцій проти Тройдена. Додаткову гостроту ситуації надавала потенційна готовність прусів до нового повстання. Привертає увагу те, що цього разу Орден більше не потребував підтримки, за яку довелося б розплачуватися територіальними поступками.

1278 - 1279 рр. виявилися неврожайними, результатом чого став голод, який в Ятвягії був посилений руйнуванням внаслідок набігів Ордену. Внаслідок цього ятвяги звернулися з проханням до Володимира Васильковича продати їм хліб. Голод був «по всій землі: і в Русі і в Ляхах і в Литві і в Ятвязях»², проте Володимир все ж таки вирішив надати ятвягам допомогу. Хліб на «лодіях» був доставлений Бугом і Наревом до Пултуску, але тут хтось «жито поїмаша, а човна потопиша». Володимир Василькович звинуватив у цьому Конрада II мазовецького. Але Конрад заперечував свою провину, чим

¹ Ждан М. Б. Романовичі і Німецький Хрестоносний Орден // Український історик: Журнал Українського історичного товариства. Нью-Йорк; Мюнхен, 1973. № 3–4 (39–40). С. 54–68.

² Літопис руський. С. 120.

скористався Болеслав Стидливий, який ворогував із ним і залучив на свій бік Володимира. Наприкінці 1279 р. війна завершилася поразкою Конрада¹. Оскільки Конрад зважився на загострення відносин, постачання хліба ятвягам руським князем означало у його очах щось більше, ніж звичайну торгівлю. Слід враховувати і те, що зазвичай хліб не був предметом експорту Русі - дорожні витрати робили його вивезення за кордон не вигідним². Не виключено, що частина ятвязького нобілітету в умовах агресії Ордену виявила бажання перейти під заступництво Володимира Васильковича в обмін на гарантії захисту та поставки хліба.

Відомості про посилку ятвягам хліба є останнім літописним свідченням про їх контакти з руськими князями. Спроба силового підкорення останніми частинами ятвязьких земель у першій половині 1270-х рр. призвела до тривалого конфлікту з Литвою, і повторювати цей досвід Володимир Василькович не хотів. Крім того, здійснення вторгнення в Ятвягію вимагало зосередження великих сил, яких Володимир Василькович просто не мав, вважаючи за краще зберігати з Литвою та ятвягами мирні відносини. До того ж останніх можна було використовувати як союзників у боротьбі з польськими князями. Отже, як руським, так і польським князям політична ситуація дозволила взяти участь у остаточному розділі Ятвягії.

Орден на початку 1280-х рр. зустрів у Ятвягії запеклу відсіч. Однак його натиск швидко змусив ятвязький нобілітет, що побоювався за своє майбутнє, зайняти набагато більш стриману позицію. Спроби опору хоч і тривали, але ставали дедалі слабшими. У 1280 р. ятвяги заручившись допомогою литвинів рішуче вторглися в землю Самбії, де спалили і знищили все, що належало Ордену»³, де «все, що знаходилося за межами замків і укріплень. Тоді ж литовське військо, послане Тройденом, здійснило набіг на окрузі Христбурга, тобто в Помезанію. Таким чином, підкорення незалежної частини Ятвягії, що

¹ Там само. С. 79.

² Котляр М.Ф. До проблеми настання феодальних відносин у східнослов'янському світі // Український історичний журнал. 2013. № 6. С. 59.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1993. Т. 3. С.100.

ще залишалася незалежною, було вирішено. У лютому 1281 р. військо Ордену розорило волость Кресмен, а трохи пізніше - Зліну. Ятвяги, що залишилися незалежними, брали активну участь у литовських набігах на польські землі, намагаючись задовольнити почуття помсти і компенсувати заподіяну шкоду.

Восени 1282 р. ятвяги здійснили набіг на округу Любліна¹. Ця війна стала останнім набігом як на польські, так і на «християнські» землі взагалі. Битва під Наревом остаточно зламала не тільки експансію ятвягів, а й певною мірою і здатність їх оборонятися.

У 1283 р. у ході чергового походу Орден зламав опір ятвязьких волостей Кіменов та Кірсновія. Підкорення Орденем частини Ятвягії знаменувало і завершення підкорення власне пруських земель. Це означало і початок нового етапу орденської експансії — регулярної війни з Литвою. Щоправда, під владою Ордену опинилася лише частина ятвязьких земель, які охоплювали волості Зліна та Кіменів, а частково Меруніска та Кресмен. Південне прикордонне Ятвягії опинилося під польським впливом, а північні землі і частково землі ятвягов у вузькому значенні увійшли до складу Литви. Сюди тікали ті, хто не хотів підкорятися Ордену².

При підкоренні частини ятвязьких земель Орден став створювати прикордонну пустку («вільдніс»), яка мала унеможливити литовцям отримувати там підтримку перед вторгненням до Пруссії. Вже наприкінці XIII ст. вона майже на 100% складалася з пронизаних ланцюгом боліт великих лісових масивів. Саме тут проходив один із маршрутів, яким брати Ордену користувалися для набігів на литовські землі в окрузі Гродно. Місцеве населення, яке не встигло втекти до Литви, стало організовано переселятися вглиб вже підкорених пруських територій. Це полегшувалося тим, що багато ятвязьких нобілів вважали за краще перейти на бік Ордену. Це було приватним проявом загальної тенденції, характерної для переважної частини пруського нобілітету, для якого набагато важливіше було зберегти свій соціальний

¹ Грушевський М. Вказана праця. С. 47

² Котляр М. Ф. Данило Галицький. С. 79.

статус, ніж чинити опір до останнього. Політика Ордену по відношенню до ятвязького нобілітету була ідентична політиці щодо інших прусських нобілів: підтвердження статусу та земельна пожалування в обмін на лояльність до Ордену¹.

Частина ятвягів виявилася розсіяною по всій території орденської держави. Здебільшого їх володіння перебували у землях комтурства Христбурга. Історія ятвязького етносу провінції Пруссія завершилася разом із асиміляцією етнічних прусів, тобто не пізніше другої половини XVII ст.

Щодо населення захоплених Орденем територій, що втікало до Литви, то кількість власне прусів, бартів, скалів та ятвягів досягла не менше п'яти тисяч осіб. Слов'янські землі, що підпали під владу Литви на півночі сучасної Білорусії, були відокремлені від орденських земель великою зоною «вільдніс». Ятвяги зуміли уникнути слов'янізації; етнос зумів багато століть пережити ліквідацію своєї батьківщини. Ще у 1862 р. у Гродненській губернії проживало 30927 осіб, які вказали себе як ятвягів².

¹ Матузова В. И. Прусские нобили и Тевтонский орден (жалованные грамоты прусским нобилям и эпизоды «Хроники земли Прусской» Петра из Дусбурга) // Древнейшие государства на территории СССР. 1987. М., 1989. С. 288.

² Лебедкин М. О. О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи // Вестник Юго-Западной и Западной России. 1862. Т. 2. Отд. 4. С. 10.

ВИСНОВКИ

Ятвягія, являючи собою досить багатолюдний і багатий на ресурси край і маючи своїми сусідами Польщу та Русь, вже з X ст. досить рано стала об'єктом їхньої уваги. На початку XIII ст. деякі успіхи місіонерської діяльності католицьких ченців на пруському прикордонні спровокували посилення прусько-ятвязьких набігів на польські землі. Нездатність польських князів, які дедалі більше втягувалися у взаємні усобиці, впоратися з ними змусила останніх запросити на захист кордонів Тевтонський орден, і навіть створити аналогічні духовно-лицарські утворення (орден «лицарів Христа» у Добжині, конвент ордену Калатрава у Тумава). При цьому оборона кордонів розглядалася як тимчасове явище, за яким мав бути новий етап експансії в пруські землі. Однак польські князі не змогли належним чином оцінити потенціал Ордену, який швидко став самостійною політичною силою. Наприкінці 30-х років XIII ст. з'явився ще один претендент на ятвязькі землі – «Литва Міндовга». Усі учасники керувалися однією метою: включити ятвязькі землі до сфери свого впливу. Причини цього для Польщі, Русі та Ордену були також аналогічні: прагнення отримати нову територію для збору данини та припинити ятвязькі набіги, а також використовувати залежних ятвягів як допоміжну військову силу. Щодо Литви, то тут домінувало прагнення розширити свою територію за рахунок включення до свого складу родинно близьких балтських земель.

Методи досягнення цілей були також ідентичні: руйнування ятвязьких територій, знищення непокірних нобілів, взяття заручників, використання проти ятвягів найманців з-поміж інших народів (руські князі використовували половців, Орден - прусів, а також і самих ятвягів). Як додатковий спосіб тиску на ятвягів руські князі могли використовувати їхню залежність від постачання хліба в голодні роки. Проте загалом політика щодо місцевої знаті була досить

гнучкою: ятвязькі нобілі залучалися на службу стороні, яка їх підкорила, в обмін на підтвердження статусу.

Боротьба за Ятвягію показала, що руські і польські князі могли добитися військового підкорення ятвязьких земель, навіть тимчасово здобути дипломатичну перемогу над своїми противниками, але не змогли підпорядкувати землі балтів, куди так завзято намагалися потрапити. Зрештою, долю прусських (а з ними і ятвязьких) земель вирішив Орден, який зумів уявити себе основним форпостом у боротьбі за «справу хреста» в Прибалтиці (що значною мірою означало німецьку експансію) та головним центром зосередження призначених для цього сил. Цьому насамперед сприяв характер Ордену як церковного інституту, який мав можливість ведення хрестоносної дипломатії та проповіді. Польські князі як світські особи опинялися у програшному становищі порівняно з ним, а руські князі, будучи «схизматиками», спочатку були позбавлені такої можливості. Крім того, Орден послідовно здійснював стратегію планомірного будівництва укріплень, створюваних з опорою на місцевість і які ставали надійним захистом проти контратак місцевого населення після їхнього відходу. Ці укріплення ставали центрами колонізації території, дозволяючи утримувати контроль над нею після відходу війська, що підкорило її. Вони утворювали своєрідний плацдарм, що поступово розширювався наступними регулярними походами. Це в підсумку дозволяло міцно утримувати за собою захоплені землі.

Руські та польські князі традиційно дотримувалися методів непрямого управління, що швидко зводило результати їх походів нанівець. У середині 50-х рр. XIII ст. Данило Романович намагався зобов'язати ятвягів «міста рубати в земля своїй», але до цього часу його основні сили були відведені для боротьби з монголами. В результаті ця наймасштабніша за всю історію спроба Русі закріпитися в Ятвягії зазнала невдачі. Однак можна говорити про те, що політика галицько-волинських князів носила тут систематичний характер і була одним з основних компонентів зовнішньополітичної ситуації в Південно-Східній Прибалтиці. Фактично це підпорядкування ними сусідніх земель було

руським варіантом хрестових походів. Саме приватне (на тлі проблеми підкорення пруських земель) питання про ятвязькі землі виявилось тим тлом, на якому виразно проявилися протиріччя як у різних підходах до її вирішення («підкорення» або «звернення»), так і суперництво за політичне домінування в Південно-Східній Прибалтиці в цілому. Особливо яскраво це виявилось на прикладі подій 1257 р., коли польські князі спробували перехопити ініціативу Ордену. Вони зуміли на якийсь час домогтися перепідпорядкування собі пілігримів, які здійснили паломництво до Пруссії, плануючи використовувати їх для підкорення Ятвягії та частини литовських земель. Вони також досягли накладення на Орден інтердикту і зав'язали контакти з тамплієрами. Все це могло принципово змінити політичну ситуацію в регіоні та призвести до того, що історія підкорення Пруссії та вся наступна історія польсько-литовсько-орденських відносин могла скластися кардинально інакше. Однак польська дипломатія недооцінила ступеня політичного впливу Ордену в курії, що дозволило останньому не лише зберегти, а й зміцнити свій статус головного учасника у справі «навернення» (підкорення) балтських земель.

На згадану ситуацію впливла особливість політики Казимира Куявського, який з кінця 40-х років прагнув до союзу з ятвягами. Хоча і маючи на меті насамперед власну вигоду, що знайшло в частині ятвязьких нобілів позитивний відгук, Казимир зіграв щодо ятвягів (хоча й у меншому розмірі, без серйозної військової участі) ту саму роль, як і Святополк поморський щодо прусів. Однак спочатку обидва князі опинилися в протиборчих таборах, і коли на початку 40-х рр. Святополк підтримав пруське повстання, Казимир надав Ордену військову допомогу для боротьби з поморським князем. До угоди обох князів дійшло лише тоді, коли вони вже не могли вести відкритої боротьби проти Ордену. Дружня політика Казимира по відношенню до балтів, яку він відкрито проводив на початку 60-х років. XIII ст., була пов'язана з розташуванням його земель, майже повністю позбавлених загального кордону з землями балтів. Така політика також багато в чому визначалася безпосереднім сусідством куявського князівства з Орденем, що сприяло

затяжним конфліктам поміж ними. На відміну від Казимира Земовіт Мазовецький або Болеслав Сидливий правили в землях, які не зазнавали негативних наслідків сусідства з Орденом, і тому Орден був для них скоріше дружнім і навіть кращим, ніж Казимир, природним союзником у боротьбі з балтами. Одночасно їх землі перебували під безпосередньою загрозою пруських (ятвязьких) чи литовських набігів. Не будучи досить сильними, щоб вести повністю самостійну політику, обидва князі були змушені слідувати за тим із могутніх сюзеренів, чия зовнішньополітична лінія їх найбільше влаштовувала на даний момент.

Слід також зазначити, що Литва була в той період ранньою монархією, єдність якої значною мірою спиралася на результати зовнішньої експансії, і тому її сусідам важко було розраховувати на міцний союз із нею. Крім того, литовців відокремлював від балтів «ідеологічний» бар'єр: відкрито зав'язавши з ними відносини, вони тим самим протиставили б себе всьому «християнському» світу та офіційній представниці його інтересів – римській курії. Цей бар'єр сприяв тому, що папська дипломатія насамперед рішуче підтримувала не цих князів, а Орден та його союзників. У короткі періоди зміни своєї політичної орієнтації, що виникала з коливань у взаєминах із самим Орденом, не завжди лояльного черговому папі, Литва проводила свій курс, але зрештою завжди брала бік Ордену, надаючи йому дипломатичне прикриття та сприяючи його підтримці як польськими князями, так і європейськими володарями.

Початковий напрямок орденської експансії в бік Ятвягії визначався фактом розміщення братів Ордену в Кульмській землі, а потім - інкорпорацією лівонського ордену мечоносців (1237 р.) та необхідністю встановити територіальний зв'язок між пруським та лівонським відділеннями Ордену. Тим самим на напрямі головного удару виявилися не ятвязькі, а етнічно пруські землі. Галицько-волинські князі у першій третині XIII ст. через внутрішні усобиці обмежувалися боротьбою з набігами ятвягів. Але в 1238 р. внаслідок експансії на ятвязькому прикордонні поляків Данило Романович

активізував ятвязький напрямок власної зовнішньої політики. Ця активізація виявилася тимчасово перерваною вторгненням монголів та необхідністю завершити об'єднання Галицької та Волинської земель. Об'єднавши їх до 1245 р. і домогшись підтвердження своїх прав на ятвязькі землі в римській курії, Данило Галицький приступив до систематичного підкорення Ятвягії. У цьому він успішно грав на протиріччях між польськими князями.

Початком нового етапу в історії Ятвягії можна вважати кінець 40-х рр. XIII ст., коли на порядку денному постало питання безпосереднього підкорення ятвязьких земель. Спочатку домінуючу роль грали руські князі. Здійснивши в 1248 - 1249, 1253 - 1254, 1255 рр. разом з польськими князями серію походів на ятвягів, Данило Романович підпорядкував собі частину їх земель. Тоді ж домогся в курії підтвердження своїх прав на ятвязькі та галиндські землі Казимир Куявський, який діяв в одній зв'язці з Болеславом Сидливим. В цьому контексті коронація Данила Галицького в 1253 р. у Дрогочині свідчила про прагнення продемонструвати свої права на ці землі. Наприкінці 1254 р. розділ сфер впливу в Ятвягії був закріплений договором між Руссю та Мазовією з одного боку, та Орденем з іншого.

До середини 50-х років Ятвягія виявилася фактично розділеною на сфери впливу, що мали неофіційний характер, але існування яких мовчазно визнавалося учасниками, і враховувалося під час вироблення ними політичної лінії. Вторгнення однієї зі сторін у сферу іншої призводило до болючої реакції, яка могла носити різні форми: політичний демарш у курії, відкрите озброєне протистояння, набіги литовців на територію одного з християнських князів або Ордену. Зрештою від безпосереднього підкорення, що погрожувало Ятвягії в другій половині 50-х рр., її врятували опір Ордену в Жемайтії, конфлікти Казимира Куявського з Орденем, польських князів між собою, Галицько-Волинської Русі - з курією, і активний опір надровів. Все це дозволило ятвягам, незважаючи на безпосередню загрозу з боку сусідів і понесені в боротьбі збитки, зберегти свою незалежність до другої половини 70-х років XIII ст.

Питання про ятвязькі і пруські землі безпосередньо вплинуло на політичну картину Східної Європи. У ньому взяла активну участь римська курія. Ініційована нею «проповідь хреста» в середині 50-х років XIII ст. вперше донесла етнонім ятвягів до широких мас європейського населення. Завдяки цьому, чуючи з вуст проповідника імена невідомих йому раніше племен, що дивно звучали, пересічний європеєць сприймав ідею збройного паломництва до Пруссії через призму боротьби не просто з «язичниками», а саме з ятвягами. Боротьба проти них (а також проти власне прусів, литовців та інших схизматиків) ставала для нього символом боротьби з язичництвом як таким.

Взаємини ятвягів із Литвою були суперечливим. Міндовг, потребуючи підтвердження християнського статусу свого королівства та підтримки Ордену, в 1253 і 1259 рр. передав орденським братам частину ятвязьких земель. Він та його наступники використовували для зміцнення своєї влади звичайні для цієї епохи способи, у тому числі фізичне усунення своїх супротивників. Ця репресивна політика, подробиці якої нам практично невідомі, мала торкнутися і ятвязького нобілітету. У той самий час становище Ятвягії між вже підкореними Орденем землями і Литвою зумовило її роль як щита останньої від орденської експансії. Ятвяги, підтримавши всі основні пруські повстання і відсіч безпосередньої агресії з їхньої землі, дали Литві час для зміцнення державності. На момент підкорення Литва стала настільки консолідованою, що змогла (разом із Жемайтією) чинити ефективну протидію орденській експансії. Водночас сильні позиції на південному заході дали можливість Литві самій проводити експансію на руські землі, збільшуючи тим самим свій оборонний потенціал. Тимчасово затримавши орденську експансію, ятвяги сповільнили проникнення Ордену й у польські землі. Але на відміну від Литви ятвязькі землі не змогли перерости з об'єднання конфедеративного типу до ранньодержавного. Насамперед різними були «стартові можливості» - Ятвягія так і залишилася «застійним» регіоном, де суспільний розвиток застопорився. Крім того, Литва Міндовга мала справу з

відносно слабким орденом мечоносців (потім – лівонським відділенням Ордену). Після початку підкорення Орденм Пруссії основний потік хрестоносців був спрямований саме туди. На кордонах Ятвягії існували досить сильні державні утворення Галицько-Волинська Русь і Мазовія. Водночас «Литва Міндовга» з усіх боків була оточена балтськими землями, що вже само по собі давало певні гарантії безпеки. Важливу роль відіграв і суб'єктивний чинник - особистість самого Міндовга, який зумів об'єднати під своєю владою литовські племена. Ятвягія змогла висунути вождя подібного рівня (в особі Скуманда) лише в останнє десятиліття своєї історії, коли Орден вже утвердився в підкорених ним землях і не потребував компромісів з балтами в тій мірі, як це було в середині XIII ст.

Ятв'язький нобілітет не міг проводити довгострокову політику, порушуючи відносини з сусідами заради короточасних грабіжницьких цілей. Але в останній третині XIII – на початку XIV ст. можна говорити про певний перелом у свідомості частини ятв'язьких нобілів, які поступово усвідомили, що рано чи пізно орденська експансія поглине їх землі. Тому їм слід зупинити ще на підступах до Ятвягії, надавши допомогу прусам. Це розуміння ситуації проявилось в набігах на вже підкорені Орденм пруські землі - на Самбію в 1255 р. і особливо на Кульмську і сусідні з нею землі в 70-х рр. XIII ст., а також участі у пруському повстанні. Проте свідомі дії окремих нобілів нівелювалися збереженням загалом традиційної політики, що ставила на перше місце отримання безпосередніх вигод від пограбування сусідніх земель. Тимчасове об'єднання ятв'язького нобілітету було можливе лише на дуже короткий термін для відбиття загальної загрози вторгнення чи скоєння набігу; щойно подібні підстави об'єднання зникали, коаліція припиняла своє існування. Через об'єктивну причину - низький рівень своєї політичної культури - ятв'язький (як і пруський) нобілітет не хотів бачити довгострокової політичної перспективи. Зрештою це було однією з головних причин їхньої поразки у боротьбі з експансією сусідніх державних утворень.

Переростання конфедерації ятвязьких племен у державне утворення, навіть якби й сталося, одразу призвело б до конфлікту з Литвою і погіршило б становище останньої. Ситуація могла б виглядати інакше, якби литовська рання монархія включила б ятвязьку конфедерацію до свого складу ще до початку орденської агресії. Однак цьому завадило як пізнє складання державних структур Литви, так і суспільний консерватизм самої Ятвягії. Підсумком стала конфронтація та відкрита боротьба литовських та ятвязьких нобілів, що негативно позначилося під час війни з Орденем. Однак, якщо Литва в 40-ті роки XIII ст. зуміла перейти до консолідації навколо себе балтських племен, то Ятвягія, як і інші пруські землі, зробити цього не змогла. На початку 90-х років XIII ст. настав останній етап, який відзначений безумовним домінуванням Литви та Ордену. Князю Тройдену вдалося взяти під свій контроль частину Ятвягії, але після виходу до кордонів ятвязьких земель Ордену, вони за короткий термін (1290 - 1310 рр.) були підкорені. В результаті Ятвягія припинила своє існування як об'єкт міжнародних відносин, а її землі були поділені між сусідніми державними утвореннями.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- 1.«Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв. М., 1987. 264 с.
1. Галицько-Волинський літопис. Ч. 1. Львів. 1936. 130 с.
2. Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. М., 1961. 186 с.
3. Густынская летопись // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). СПб., 1843. Т. 2. 348 с.
4. Золотая булла Римини // Рогачевский А. Л. Кульмская грамота-памятник права Пруссии XIII в., 2002. С. 300-340.
5. Іпатіївський літопис // ПСРЛ. Т.2. М., 1962. 567 с.
6. Клавдий Птолемей. Руководство по географии // Античная география. 1953. С. 286-319.
7. Летопись Археологического общества // ПСРЛ, 1980. Т. 35. 313 с.
8. Летопись Панцирного и Аверки // ПСРЛ, 1975. Т. 32. 430 с.
9. Літопис руський. К.: Дніпро, 1989. 592 с.
- 10.Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской. М., 1997. 384 с.
- 11.Хроника магистра Винцентия Кадлубка // Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий. М., 1990. С. 76-140.
- 12.Grunau S. Simon Grunau's preussische Chronik. Band I. Tractat I-XIV. 204 p.
- 13.Grunau S. Simon Grunau's preussische Chronik. Band II. Tractat XV-XXII. 200 p.
- 14.Rocznik Kapituły Krakowskiej // Pomniki dziejowe Polski. Warszawa. 1978. T. V. P. 21-105.
- 15.Rocznik Krasiriskich // Pomniki dziejowe Polski. Warszawa, 1961. t. III. 450 p.
- 16.Александров Д. Н. Галицко-Волынская земля в XIII - пер. четверти XIV вв. М., 1997. 240 с.
- 17.Алексеев Л. В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX-XIII вв. М., 1966. 294 с.

18. Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. Киев, 1887. 232 с.
19. Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. Варшава, 1873. 503 с.
20. Берест П. Удільні князі Берестейські за часів Великого князівства Литовського і Руського // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, 2024, №15 (57). С. 9–20.
21. Большакова С. А. Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР, 1976. С. 122–129.
22. Борисенков Е. П. Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI-XVII вв. Л., 1983. 240 с.
23. Брянцев П. Д. История Литовского государства с древнейших времен. Вильна, 1889. 659 с.
24. Булла "Ad extirpanda" 1252 года и ее роль в борьбе католической церкви с еретиками // Средние века, Вып. 71 (3-4). 2010. С. 198–211.
25. Бумблаускас А., Ейдинтас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М. Історія Литви кожному. К., 2018. 424 с.
26. Влодарский Б. Ятвяжская проблема в польско-русских связях X-XIII вв. // Международные связи до XVII в. М., 1961. С. 116–130.
27. Войтович Л. В. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2009. № 22. С. 120–127.
28. Войтович Л. В. Відносини галицько-волинських князів з Литвою // Княжа доба: Історія і культура. Львів, 2013. Вип. 7. С. 147–166.
29. Войтович Л. В. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008. С. 22–97.

- 30.Войтович Л. В. Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // Проблеми слов'янознавства. Львів, 2010. Вип. 59. С. 52–66.
- 31.Войтович Л. В. Тевтонський Орден у політиці Галицько-Волинського князівства // Український історичний журнал. 2010. № 6. С. 4–17.
- 32.Горбач Т.С. *Inter rasem et bellum* : Польща і Німецький орден у XIII на початку XV ст. Київ, 2017. 200 с.
- 33.Грушевський М. Хронологія подій Галицько-волинської літописи// Записки Наукового товариства Т.Г. Шевченка. Львів, 1901. Т. 41. С. 1–72.
- 34.Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1993. Т. 3. 592 с.
- 35.Гудавичюс Э. История Литвы : с древнейших времен до 1596 г. Москва : Valtrus, 2005. Т. 1. 679 с.
- 36.Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873. 163 с.
- 37.Ждан М. Б. Романовичі і Німецький Хрестоносний Орден // Український історик: Журнал Українського історичного товариства. Нью-Йорк; Мюнхен, 1973. № 3–4 (39–40). С. 54–68.
- 38.Зема В. Східна політика папи Інокентія IV і коронування Данила Романовича // Україна в Центрально-Східній Європі. 2021. Вип. 19—20. С. 13-51.
- 39.Книш Я. Б. Сілезькі П'ясти – претенденти на спадщину Романовичів? // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2017. Вип. 29. С. 316-324.
- 40.Кордуба М. Болеслав-Юрій II: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави. Краків, 1940. 30 с.
- 41.Котляр Н. Ф. Даниил Галицкий в борьбе с крестоносной экспансией в 30-х годах XIII в. (из комментария к Галицко-Волынской летописи) // Славяне и их соседи. Католицизм и православие в средние века. 1991. С. 19-23.

42. Котляр М. Русь, Литва і Земля ятвягів у ранньому середньовіччі // *Ukraina Lithuanica*. 2015. Т. 3. С. 10-20;
43. Котляр М. Данило Галицький : монографія. К., 2002. 327 с.
44. Котляр М. Структура і жанр Галицько-Волинського літопису // *RUTHENICA*. К., 2003. Т. III. С. 135-149.
45. Котляр М. Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом // *Середньовічна Україна: Зб. наук. пр.* К., 1996. Вип. 1. С. 17–28.
46. Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. К.: Ін-т історії України АН України, 1993. 167 с.
47. Котляр М.Ф. До проблеми настання феодальних відносин у східнослов'янському світі // *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 58-71;
48. Котляр М.Ф. Рюриковичі в Галичині й на Волині // *Український історичний журнал*. 2008. № 3. С. 30-45;
49. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов в Галицко- Волынской Руси IX-XIII вв. К., 1985. 184 с.
50. Лебедин М. О. О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи // *Вестник Юго-Западной и Западной России*. 1862. Т. 2. Отд. 4. С. 7-23.
51. Масан О.М. Добжинський орден (до історії Дорогичинського інциденту 1237 року). // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії*. Чернівці, 1996. Вип. 1. С. 41–52.
52. Матузова В. И. Прусские нобили и Тевтонский орден (жалованные грамоты прусским нобилям и эпизоды «Хроники земли Прусской» Петра из Дусбурга) // *Древнейшие государства на территории СССР*. 1987. М., 1989. С. 281-287.
53. Матузова В. И. Тевтонский орден во внешней политике князя Даниила Галицкого // *Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В. Т. Пашуто*. М., 1999. с. 145-151;

54. Матузова В. И., Пашуто В. Т. Послание папы Иннокентия IV князю Александру Невскому // *Studia historica in honorem HansKruus*. Tallinn, 1971. С. 133–140;
55. Матузова В.И., Назарова Е.Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. - 1270 г.: Тексты, перевод, комментарии. М., 2002. 488 с.
56. Новиков А. С. Меч короля Богемии. Поход в Пруссию и основание Кенигсберга как элемент политической репрезентации Отакара II Пршемысла // *Кенигсберг-Калининград: город, история*. 2005. С. 12-34.
57. Пашуто В. Т. Борьба прусского народа за независимость (до конца XIII в.) // *История СССР*. 1958. № 6. С. 54-81.
58. Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959. 529 с.
59. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. 330 с.
60. Пашуто В.Т. О политике папской курии на Руси (XIII в.) // *Вопросы истории*, 1959. С. 52-76.
61. Саєнко А. Перші командорства тамплієрів на польських землях: причини та час появи // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, №156(1), 2023, С. 31-36.
62. Чекин Л. С. «Описание земель», анонимный географический трактат второй половины XIII века // *Средние века*, 1993. Вып. 56. С. 203-225.
63. Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // *Исторические записки*. 1941. Т. 12. С. 228-253;
64. Чешихин П. История Ливонии с древнейших времён. Рига, 1882. Т. I. 253 с.
65. Шаскольский И. П. Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII-XIII вв. Л., 1978. 246 с.
66. Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I - IV): текст, перевод, комментарий. М., 2004. 495 с.
67. Щавелева Н. И. К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу // *Восточная Европа в древности и средневековье*. М., 1978. С.307-314.

- 68.Щавелева Н. И. Прусский вопрос в политике Даниила Галицкого // Древнейшие государства на территории СССР. 1991. М., 1994. С. 251-258.
- 69.Althamer B. Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. Forschungen zur Geschichte der kirchlichen Unionen und der Mohammedaner und Heidemission des Mittelalters. Habelschwerdt (Schles.), 1924. 161 s.
- 70.Balzer O. Genealogia Piastow. Krakow, 1895. 313 p.
- 71.Benninghoven F. Der Orden der Schwertbrüder. Köln, Graz, 1965. 266 p.
- 72.Boockmann H. Der Deutsche Orden 12 Kapitel aus seiner Geschichte. Beck, München 1999, 319 p.
- 73.Büga K. Lietuviu kalbos zodynas. Kaunas, 1924. T. 1. 450 p.
- 74.Caban W. Polityka północno-wschodnia Kazimierza Sprawiedliwego w latach 1177-1192 // Rocznik Białostocki. 1974. T. 12. S. 199-210.
- 75.Czeczuga B. Klyszejko E. Drzewostan obszaru jaciwieskiego u schyłku starożytności // Rocznik Białostocki. 1981. T. 14. S. 210-235.
- 76.Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201-1264). Biografia polityczna. Kraków : Avalon, 2012. 346 p.
- 77.Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert. Bd. 1 (1398-1437). Marburg, 1970. 143 p.
- 78.Forstreuter K. Die Gründung des Erzbistums Preussen 1245/1246 // Jahrbuch der Albertus-Universität. 1960. Bd. 10. S. 9-31.
- 79.Fried J. Otto III. und Boleslaw Chrobry: das Widmungsbild des Aachener Evangeliars, der «Act von Gnesen» und das frühe polnische und ungarische Königtum. Stuttgart, 2001. 390 p.
- 80.Gause F. Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen. Köln, Weimar, Wien, 1996. T. 1. 571 s.
- 81.Gudavicius E. Kryžiaus karaipabaltijyje ir Lietuva XIII amžius. Vilnius. 1989. 302 p.
- 82.Gudavicius E. Mindaugas. Vilnius, 1998. 359 p.

83. Hennig J. E. *Commentaria de rebus Jazygum sive Jazuingorum, ex Asia in Ungariam et Poloniam transgressorum, in Prussia extirpatorum*. Regiomonti, 1812. 190 p.
84. Kamiński A. *Jacwiesz. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*. Łódź, 1953. 650 s.
85. Koczyński S. M. *Nieznany traktat polsko-ruski roku 1039 // Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w.* Warszawa, 1965. S. 119-134.
86. Krollmann Ch. *Politische Geschichte des deutschen Ordens in Preussen*. Königsberg, 1938. 302 p.
87. Kuhn W. *Ritterorden als Grenzhüter des Abendlandes gegen das östliche Heidentum // Kuhn W. Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung*. Köln, Wien, 1973. S. 330-350.
88. Kujot S. *Dzieje Prus Królewskich*. Toruń, 1913. 134 p.
89. Latkowski J. *Mendog. Król litewski (ok. 1203 - 12 sierpnia 1263)*. Kraków: Avalon, 2018. 300 s.
90. Lowmiański H. *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*. Wilno, 1931-1932. T. I. 450 p.
91. Maleczyński K. *Bolesław III Krzywousty*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975.
92. Maleczyński K. *W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253-1261 // Ateneum Wileńskie*. 1936. T. 11. S. 10-29.
93. Marzec A. *Bolesław V Wstydlivy (w:) Piastowie. Leksykon biograficzny*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999, 320 p.
94. Nalepa J. *Jacwigowie. Nazwa i lokalizacja*. Białystok, 1964. S. 20-32.
95. Nalepa J. *The Name of the Jatvings // Språkliga Bidrag*, 1969. Vol. 5. № 25. S. 74-80.
96. Powierski J. *Die Stellung der pommerellischen Herzöge zur Preußen-Frage im 13. Jahrhundert // Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart*. Marburg : N.G. Elwert Verlag, 1982. S. 103-132.

97. Powierski J. Ksiezeta Polszy i Zakon Krzyzacki a problem baltyjski w okresie od schylku 1258 do polowy 1260 roku // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. №4, s. 367-392.
98. Powierski J. Rola Jacwiezy w walze ludów baltyjskich z agrisją krzyzacka // *ROCZNIK BIAŁOSTOCKI*, T. XIV, 1981. S. 87-116.
99. Powierski J. Sprawa Prus i Jaćwiezy w polityce zakonu krzyżackiego i książąt polskich w okresie po ugodzie włocławskiej z 4 VIII 1257 roku // Powierski J. *Prussica : artykuły wybrane z lat 1965–1995*. Malbork : Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. T. 2. S. 107–137.
100. Powierski J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego. Torun, 1968. 300 p.
101. Reh P. Das Verhältnis des deutschen Ordens zu den preussischen Bischöfen im 13. Jahrhundert // *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*. 1896. H. XXXV. S. 34-74.
102. Tillak K. Studien über Bruno v. Schaurburg und die Politik Ottokars II. v. Böhmen. Münster, 1959. 129 s.
103. Toeppen M. Historisch-comparative Geographie von Preussen. Nach den Quellen, namentlich auch archivalischen. 1858. 398 s.
104. Voigt J. Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens. Königsberg, 1828. Bd. III. S. 168-169.
105. Włodarski B. Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII wieku. Toruń; Łódź : PWN, 1958. 76 s.
106. Wroblewski R. Wroblewski R. Problem jacwieski wpolityce Bolesława Wstydlwego w latach 1248-1264 // *Zestytu naukowe Uniwersitetu Lodzkiego*. Séria 1. 1970. S.34-73.
107. Zajqczkowski S. O nazwach ludu Jadzvvingów // *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. Toruń, 1953. T. XVIII. Zesz. 1-4. S. 175-195.
108. Zientara B. Sprawy pruskie w polityce Henryka Brodatego // *Zapiski Historyczne*. 1976. №4. S. 15-46.